

Marchus, Aprilis, Maius, sunt tempora ueris.

VER
Pueritiae aequat

Veri Venas gaudet florentibus aurea serlis.

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

MEDDELELSER FRA HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB NR. 29 1999

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

MEDDELELSER FRA HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB NR. 29 1999

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

© Havebrugshistorisk Selskab

Layout, tryk og omslag: NYHAVNS TRYK 33 93 05 33

Udgiver og ekspedition: Havebrugshistorisk Selskab, Danmarks Veterinær- og Jordbrugsbibliotek,
Dyrlægevej 10, 1870, Frederiksberg C. Giro 41 69 47 6

Redaktion: Finn T. Sørensen (ansvarh.) og Johan Lange.

Bestyrelse: Jane Schul (formand), Jette Abel (næstformand), Kirsten Lund-Andersen,
Lene Floris, Anne Stine Hansen (kasserer), Johan Lange og Finn T. Sørensen.

Abonnement:

Abonnement tegnes kun gennem medlemskab p.t. 175,00 kr.

Tidligere meddelelser, der hidtil er kommet med ét nummer årligt, kan erhverves til nedsat pris indtil videre kr. 50,00 pr. stk. for medlemmer og kr. 100,00 pr. stk. for ikke medlemmer.

Trykt med økonomisk støtte fra: Kulturministeriet's Tidsskriftsstøtteudvalg,
Undervisningsministeriet via Tipslottomidlerne,
De danske Haveselskaber og Skov- og Naturstyrelsen

ISBN 87-88241-20-6

ISSN 0107-895X

Forfattervejledning

“Fra Kvangård til Humlekule” udkommer en gang om året, normalt i december.

Artikler og boganmeldelser skal være redaktøren i hænde senest 1. oktober. Artikler på under 2 - 3 sider anbringes under små meddelelser.

Indlæg til Havebrugshistorisk dagbog og Bibliografi er velkomne.

Teksterne må være maskinskrevne eller elektroniske sendt på diskette eller e-mail (fts@kvl.dk) skrevet i WordPerfect, Microsoft Word - eller evt. som ASCII-/ANSI-fil.

Anvend venligst så få skrifttyper og koder som muligt og undlad tvungen orddeling.

Gældende retskrivning skal følges. Citationer anføres med citationstegn. Artiklens titel må meget gerne være oversat til engelsk. Noter anføres med et nummer og indskrives altid som slutnoter. I litteraturlisten skrives forfatterens efternavn først, efterfulgt af initialer, årstal, artiklens titel, tidsskriftets navn, volumen, nummer og sidetal.

Der bør altid leveres illustrationer til artiklerne i form af dias, papirfoto eller stregtegninger, som uddyber og supplerer teksten. Illustrationerne gengives som regel altid i sort/hvid. Teksten til illustrationerne bedes anbragt sidst i artiklen.

Der bringes ikke artikler, der har været bragt andetsteds.

Indholdsfortegnelse

Helle Ravn: Bevaring af haver og haveplanter.....	5
Asger Ørum-Larsen: Haven ved Villa Svastika i Rungsted	12
Asger Ørum-Larsen: Vilvordes Minde	18
Jane Schul: Sommerblomsternes Historie	23
Margrethe Floryan: Turen gik til Düsternbrook, Wörlitz og Machern. Nogle betragtninger om danske havers tyske bagland	38
Finn T. Sørensen: Vandrelærere og vandregartnere	45
Aage Glavind: Det danske Gartnermuseum	62
Små meddelelser	
Bernt Løjtnant: Svaleurt-tilføjelse	65
Finn T. Sørensen: 200-året for oprettelse af Viborgs arboret i Charlottenlund skov, 1799 - 1999	65
Lisbeth Saaby: Historic Gardens Review - The voice of Historic Parks and Gardens Worldwide	67
Kirsten Lund-Andersen: Bevaring af kolonihaver på Frederiksberg	68
Havebrugshistorisk Dagbog okt. 1998 - sept. 1999. Ved A. Ørum-Larsen	69
Havebrugshistorisk Bibliografi okt. 1998 - sept. 1999. Ved A. Ørum-Larsen	72
Boganmeldelser	
Søren Cock-Clausen: Drivhuse i 1700-tallet	75
Johan Lange: Kulturplanternes indførselshistorie i Danmark (2.udg)	76
Jane Schul: Hvilken plante hvor	77
Steen Estvad Petersen: Nyt syn på den danske Herregård. Et ukendt kulturmiljø	77
Anemette Olesen: Østens urter i danske haver og køkkener	78
Ekskursionsberetninger	
Mosaik Nordre Begravelsesplads, 19. maj 1999	80
Fire københavnske kollegiehaver: Valkendorffs Kollegium, Borch's Kollegium, Elers Kollegium og Regensen den 15. juni 1999	81
Sønderjylland: Schackenborg slotshave i Møgeltønder, Højer mølle- og marskmuseum, Emil Nolde museet i Seebüll, Trøjborg slotsruin, Draved skov, Gram slotspark og museet Ribes Vikinger d. 21.-22. august 1999	82

Havebrugshøjskolen Vilvorde, Charlottenlund, hovedbygningen. I over 100 år havde Vilvorde til huse på Vilvordevej 70 i Charlottenlund, men i 1981 flyttede den til Tølløse Slot på Midtsjælland og skolen i Charlottenlund blev solgt til Dansk Sygeplejeråd, som bl.a. nedrev den gamle hovedbygning. Se artiklen side 18. Foto fra 1964.

Bevaring af haver og haveplanter

Conservation of gardens and plants of gardens

Keywords: Gardens, Cultivated plants, Roses, Design, Museums, Collections, Preservation, Conservation, History, Denmark

Helle Ravn

Bevaringen af gamle haveanlæg og haveplanter er to opgaver, der trænger sig mere og mere på. Hvem skal varetage disse funktioner? Hvem har viden til at gøre det? For slet ikke at tale om hvem, har de fysiske rammer!

Indsamling, bevaring, forskning og formidling af kulturarven er museernes opgave ifølge museumsloven, og kulturarven er her opfattet bredt. Men i loven er der ikke taget højde for, at der rejser sig hidtil nye spørgsmål og problemer, når der er tale om den -i fysisk forstand levende kulturarv, som det er tilfældet ved bevaring af haver, planter -og for den sags skyld også gamle husdyr.

“Havepuljen” er et uformelt forum for de museer, der arbejder med eller er interesserede i havens kulturhistorie. Og et af de evigt tilbagevendende spørgsmål er, hvorledes bevaringsarbejdet kan gribes an, og hvorledes der kan udarbejdes en politik for det. Der er netop indledt et samarbejde med museernes “Landbrugspulje” for at udarbejde enslydende krav og retningslinier for bevaringsarbejdet med den levende kulturarv.

Bevaring af haver

I disse år gøres der flere steder et bevaringsarbejde med slots- og herregårdsparker, mens det står meget sløjt til med at bevare blot nogle få af de almindelige haver, som dog har været langt de almindeligste, og som samlet har dækket væsentlig større arealer end parkerne.

På en del museer er der blevet anlagt parafraser og/eller rekonstruktioner af gamle haveanlæg, som i stil og plantevalg passer til de eksisterende bygninger. Den form for haver har længe eksisteret på vores frilandsmuseer, og den vinder mere og mere indpas på andre museer; både for at give bygningerne de korrekte rammer og som en del af det antikvariske arbejde. Her kan nævnes den fine møllerhave ved Højer Mølle, besøgt på Havebrugshistorisk Selskabs tur til Sønderjylland denne sommer. Et andet og mere ydmygt eksempel -og derfor også mere usædvanligt -er de små arbejderhaver

ved Katrinesminde Teglværk, hvor Annette Tonn-Petersen for Museet på Sønderborg Slot har udarbejdet have-og beplantningsplan for tre haver med forslag til grøntsager, frugtbuske m.v. Projektet blev omtalt ved et foredrag i foreningen den 23. marts 1999. Statens Museumsnævn støttede projektet, der bl.a. omfattede arkivalske studier, planteskolebesøg og interviews.

BEVARING AF HAYER OG HAVEPLANTER

Havefredninger

En anden måde at bevare haver på er ved at frede eksisterende haveanlæg. Det er imidlertid meget vanskeligt, idet Det særlige Bygningssyn kun freder haver, der ligger ved fredede bygninger. Ellers må haven henvises til en landskabsfredning, som imidlertid ikke tager sig af havens planter. For at sætte det på spidsen vil det sige, at et fint gammelt haveanlæg ikke kan blive fredet hvis blot husets vinduer er blevet udskiftet med termovinduer, for så kan huset ikke fredes!

Ved en netop afsluttet rundtur til en lang række fredede bindingsværksgårde på Fyn viste det sig, at haverne i samtlige tilfælde var forsvundet! Haverne og de umiddelbare omgivelser var i alle tilfælde blevet sløjftet og udlagt i græs, idet kun stenpikninger var med i fredningerne. Den slags sker den dag i dag! Ved en nyfredet gård kunne vi endnu skelne det gamle haveanlæg - der var nemlig helt nysået græs, hvor der til i foråret havde været gange og bede! I stedet var der plantet hvide pelargonier og blå lobelier i et bed langs hækken.

Helt så slemt går det heldigvis ikke altid. I Vollerup på Als er en lille husmandshave blevet fredet i 1998. Fredningen omfatter hække, opdelingen i tre buksbomkantede bede med køkkenhave, blomsterhave og frugthave, et pæretræ og to æblertræer samt en figurklippet kristtjørn. Alt i alt et lille fint anlæg, som det er værd at bevare.

Det væsentligste ved en havefredning må være at opstille en række krav til bevaringen af havens rammer og form. Er klippede hække, skal de bevares, og går de ud, skal der genplantes hække. Anlægsformen skal ligeledes bevares: Er der f.eks. et studebed, skal det bevares; men man kan vanskeligt for ikke umuligt sige, at de eksisterende stauder skal bevares. Markante træer, buske og andre planter skal bevares, men kan naturligvis også skiftes ud, når den tid kommer. På fuldstændig samme vis som der kan lægges nyt tag på et fredet hus, når det gamle er utæt, blot det ny tag er af samme slags som det gamle.

Da den sidste fredningslov var til høring ønskede "Havepuljen" at få haverne med

Fig. 1: Husmandshave i Vollerup. Fredningen lyder på "Havens omgivende hæk, havens struktur med tre haverum med omgivne gange og buksbomhække, hvoraf det ene med græsareal, frugttræ og kristtjørn".

udvikling, lokale variationer, sociale forskelle (f.eks. gårde, husmænd og jordløse huse), by og land og forskellig kvartersdannelse. I Havepuljen har der været betænkelighed ved at tage udgangspunkt i Firenze-charteret¹ for såkaldte "historiske haver", idet de almindelige danske haver skal bevares ud fra andre kriterier end de store stilistiske have- og parkanlæg. Med sådanne meget stramme kriterier vil de almindelige danske haver gå tabt.

En havefredning må altid forudsætte systematisk opmåling og registreringer af såvel planter som anlæg. Overalt hvor fredning af en have kan komme på tale, bør det ske efter grundig vurdering af anlæggets originalitet og dokumentariske kriterier.

Det vil i mange tilfælde være muligt at fastholde en haves stilpræg og haverummets helhedskarakter ved at bevare stilbærende anlæg i form af gange, hække, opdeling i haveafsnit m.v. bevares, hvorimod man ikke totalt kan fastlåse brugen eller bevaringen af de enkelte mindre vækster.

I lighed med fradragsreglerne for vedligeholdelse af bygninger vil en havefredning forudsætte fradragsregler for haveejeren.

Som oftest bliver et haveanlæg sløjft, fordi ejeren føler, vedligeholdelsesarbejdet er uoverkommeligt. Man kan derfor forestille sig, at der indføres fradrag for ar-

i loven. I forslaget lød det bl.a.:

"Det er i mange tilfælde yderst uheldigt, når kun bygninger og ikke de omkringliggende, tilhørende anlæg herunder haver fredes, idet de er med til at fastholde funktionelle og landskabelige belæg.

På den anden side eksisterer der i en lang række tilfælde fredningsegnete haver ved ikke bevaringsværdige bygninger, og det er af største vigtighed, at også denne type haver vil kunne blive fredet. I en række tilfælde gør et bevaringsværdigt haveanlæg måske endda bygningen mere fredningsværdig, end den eller ellers ville have været.

En havefredning må ske ud fra variationer i den historiske

Fig. 2: Konsulent Leo Christiansen i færd med at optegne planter i en have ved et statshusmandsbrug på Langeland.

præcis bevaringslovgivning, som kan være med til at sikre de danske haver og den danske havekultur og anbefaler derfor, at fredning af helhedselementer i havemiljøer ved danske villaer, huse, gårde og herregårde bør indarbejdes i bygningsfredningsloven”.

Bevaring af planter

Er det museernes opgave at bevare planter? Har museerne mulighed for det? Og er de kompetente til det? Det er faktisk umuligt at besvare disse spørgsmål entydigt, men det bliver jævnligt diskuteret, både i Havepuljen og Landbrugspuljen, og Landbrugspuljen har indsendt forslag til Kulturministeriet om, at det kommer med som et punkt i den kommende revision af museumsloven.

Jeg mener ikke, det er museernes opgave at stå for selve bevaringsarbejdet med planterne. Vi har ikke rammerne til det, og vi har ej heller fagkundskaben. Til gengæld er vi i besiddelse af metoder til at afdække, hvilke planter, der skal bevares. Vi er vant til at finde de relevante kilder frem og foretage en kildekritisk analyse af dem. Og vi er vant til at foretage en udvælgelse af de elementer, det er relevante at bevare. Og det er nødvendigt at få udarbejdet bevaringsplaner for mange af haveplanterne, idet der hele tiden sker et forædlingsarbejde, enten for at få en mere robust plante frem, en mere fyl-

bejdsløsn til udførelse af en række krævende arbejder f.eks.:

- en årlig hækklipning
- at staudebede opgraves, renses og genplantes hvert femte år
- fældning af store træer, hvor træfældning er nødvendig p.g.a. alder
- en årlig maskinel rensning af havegange
- omsætning af et stendige eller en stengrotte, hvor der er fare for at stenene skrider ud

Endvidere skal haveejeren holdes økonomisk skadesløs for dokumentation, opmåling og undersøgelse, som skal danne grundlag for fredningen.

Havepuljen mener, det er på højeste tid, at der gennemføres en

dig form el.lign. Men hvem tager sig så af at bevare den gamle form?

Lad mig komme med et eksempel: Ved registreringen af en af husmandshaverne på Langeland, sagde Leo Christiansen henkastet, at den gyldenris, der står i haven, ikke er den oprindelige. Den er lavere og mere kompakt end den gamle form; til gengæld får den ikke så let meldug som den gamle. Nu ved jeg godt, at den gamle form endnu står i mange landbohaver, men hvem tænker på at bevare den? Og hvad med alle de gamle georginer eller dahlia som de hedder i dag? Jeg stødte i dette efterår i forbindelse med en undersøgelse af jyske landbohaver på en georgine, som med bestemthed kunne siges at være over 50 år gammel. Hvem sørger for at indsamle den? Og nok så væsentligt hvem har viden til og mulighed for at bevare den? Om denne georgine fortalte ejeren: "Det er en gammel plante. Det var faktisk så sjovt, for da vi havde åben have, var der en dame på næsten 90, og hun kunne se, at den lilla havde hun foræret min mor en gang".

Når dette er sagt, bør det nævnes, at der så absolut foregår et bevaringsarbejde af planter rundt på museerne. Det er blot ikke sat i system, og det er kun enkelte typer af planter, der bevares. I forbindelse med hjemtagningen af ældre hjem til museerne, sker det af og til, at der følger en gammel potteplante med. Ølgod Museum, Vestjylland fik for nogle år siden overdraget en 100 år gammel bladkaktus fra en familie, der med sikkerhed kunne fortælle, at den var fra 1898, at den kun havde været ompottet en gang, og at den stod i den originale urtepote. Købstadsmuseet Den Gamle By i Aarhus, der ligeledes har bevaret en lang række gamle potteplanter fik nogle af kaktus'ens "blade", som heldigvis slog rod. Den Gamle By har mange forskellige gamle potteplanter, som er udstillet i museets bygninger, og som er blevet opformeret i planteskolen, hvorfra der også er et vist salg til publikum. På Landbrugsmuseet Gammel Estrup har man bevaret en lang række gamle frugttræer, og hvert år bliver der podet 200 stk træer, som i St. Bededagsferien bliver solgt til publikum. Der er en meget stor efterspørgsel efter dem, og museet kunne sagtens sælge flere, men man har af kapacitetsmæssige årsager lagt sig fast på dette antal.

I mange gamle haver står rodægte roser, og spørger man om deres alder, kendes den sjældent, og man kender ej heller navnet. "De stod der, da vi overtog stedet", "dem har jeg fået med fra mine forældres have" eller "jeg havde en gammel tante, som havde dem, og de er indbegrebet af højsommer" er den type svar, man får, hvis man spørger om rodægte rosers herkomst og alder.

Da Langelands Museums haveareal for et år siden blev forøget, blev det besluttet at indsamle lokale rodægte roser, og der blev indrykket en efterlysning i det lokale distriktsblad. Der kom henvendelse om cirka 40 roser, som alle er blevet hjemtaget til museet. Samtidig blev det oprindelige voksested fotodokumenteret, og vi fik oplysninger om pasning af rosen, hvor villigt den skyder m.m. Fotodokumentationen tjener især til

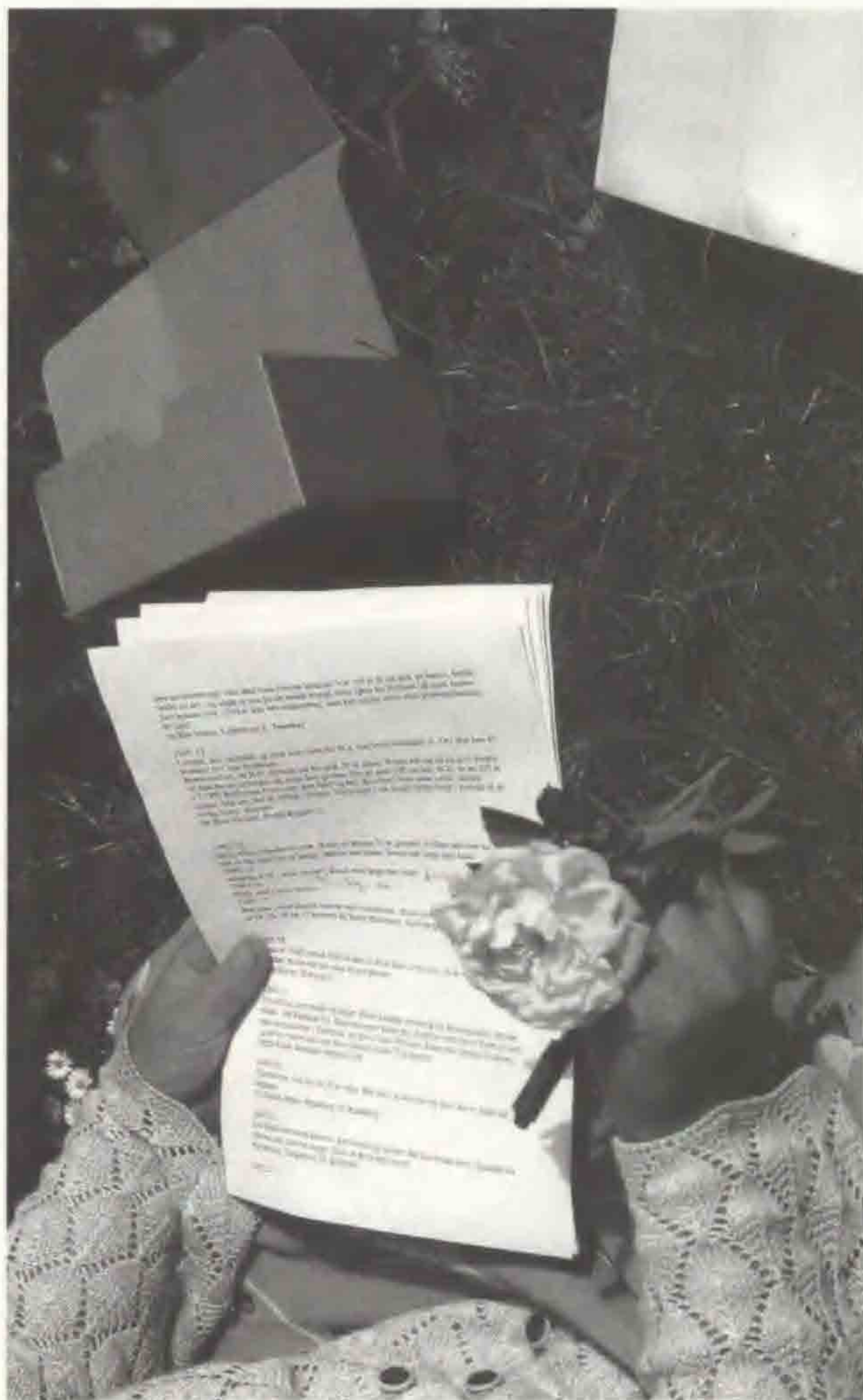

Fig. 3: Blomst, stilk og blad er her ved at blive klippet af en rose for at blive frysetørret i en lille æske mærket med rosens museumsnummer.

en frasortering af kendte roser som f.eks. 'New Dawn' og 'Gloire de Dijon'. På denne vis har vi bevaret en lang række langelandske rodægte roser både som levende planter og som herbarium.

På længere sigt bliver det meget interessant at se, om disse roser er specielle for Langeland; det kan tænkes, netop fordi der er tale om en ø. Ved et møde i Det danske Rosenselskab udtalte formanden, at den mest karakteristiske rodægte rose i jyske haver er Rosa alba 'Maxima', kaldet "Bedstemors rose", og den er vi endnu ikke stødt på på Langeland. Men så vidt

at belyse hvilken del af haveanlægget rosen havde sin placering i. Roserne blev hjemtaget på linie med andre museumsgenstande, så hver plante fik nummer og blev registreret med giverens navn og adresse, fundomstændigheder/voksested og hvorfra rosen i sin tid kom, samt hvor langt tilbage i tid, man havde kendskab til den. I sommeren 1999 er der blevet tilføjet oplysninger om bladform og -farve, blomstens farve, fylde og duft, og vi har bevaret en blomst, et blad og et stykke stængel. De er blevet frysetørret og bliver nu opbevaret i mørke, så farverne ikke blegner. Måske kan vi en dag også identificere dem. Vi står nemlig med en samling på cirka 35 rosenplanter, som vi ikke kender navnene på. Enkelte planter er allerede blevet fjernet; dels fordi der er flere eksemplarer af samme rose, og dels er der sket

vides er der aldrig blevet foretaget en egnspecifik indsamling eller registrering af roser. Følgende eksempel kan belyse indsamlingen af en enkelt af roserne: Dagen efter avisen havde skrevet om museets indsamling af roser, blev vi ringet op af en hjemmehjælper, som fortalte, at en Hans Nielsen havde en gammel rodægte rose, som vi gerne måtte få et stykke af. Det viste sig, at Hans Nielsen var 105 år gammel og stadig helt åndsfrisk. Han fortalte, at han havde boet i sit hus i godt 70 år. Rosen var der, da han kom, og den havde stået på samme sted alle årene, hvilket vil sige op ad en hvidkalket sydgavl helt ud mod en asfalteret vej. Samme sommer havde rosen blomstret overdådigt med store, lyserøde, fyldte og duftende blomster. Senere fortalte hjemmehjælperen, at mange havde fået aflæggere af den, og at den var yderst velegnet til at lave rosengelé af. Der skulle kun 17 roser til en liter kronblade.

I dette tilfælde ved vi altså med sikkerhed, at den indsamlede rose sandsynligvis er mindst 80 år gammel, idet den på grund af sin størrelse må have været mindst 10 år, da han overtog huset. I enkelte andre tilfælde kan vi komme lige så langt tilbage med dateringen, idet disse roser udelukkende er blevet formeret vegetativt.

Bevaring af kilderne

Hvor bevaringen af såvel haveanlæg som planter støder på mange praktiske vanskeligheder, burde det være lettere med kildematerialet. Men det er ret sporadisk, hvad der er bevaret af kildemateriale om haver. Vi kan i dag gå ud og interviewe ældre mennesker om deres haver, og ad den vej komme cirka 60 år tilbage i tid, men ikke ret meget længere. Vi kan også opfordre ældre mennesker til at nedskrive erindringer om deres barndoms og ungdoms haver. Om få år vil den viden ellers være gået tabt. For 20 år siden udsendte Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser en spørgeliste om haver, og der indkom en lang række besvarelser fra hele landet. Det er et uvurderligt kildemateriale fra dette århundrede. På lignende vis burde man indsamle havedagbøger og -regnskaber på de lokalhistoriske arkiver, men arkiverne skal først gøres opmærksomme på problematikken, og befolkningen skal gøres opmærksom på, at det er et væsentligt kildemateriale, så de ikke smider den slags væk.

Hvad der kan undre endnu mere er, at der ikke eksisterer en egentlig bevaringspolitik for havekonsulenters og -arkitekters tegninger. Det er op til den enkelte at gemme tegningerne, og er de en dag i vejen, ryger de på forbrændingsanstalten. For indeværende kender jeg kun til, at Midtsønderjyllands Museum i Gram har tegninger liggende af haver, som Wisti Raae lavede for områdets Husmandsforening i 1940-erne og 1950-erne. Også en del af plantelisterne er bevaret.

1 Se artikel af Jette Abel i *Landskab* 1993, nr. 5-6

Haven ved Villa Svastika i Rungsted

The garden of Villa Svastika in Rungsted

Keywords: Gardens, Design, Perennials, Roses, History, Denmark

A. Ørum-Larsen

Årsskiftet 1999 - 2000 og skiftet til det nye årtusind kræver et vurderende tilbageblik over dets nu afsluttede havehistoriske udvikling.

Af alle de værdifulde haver, der blev anlagt i de nye gennembrudsår for havekunsten, er privathaven ved Svastika uden tvivl den, der klarest udtrykker sin tid.

Da gartner G. N. Brandt fik planlægnings-opgaven af direktør Vagn Jacobsen, Carlsberg, telefonerede han til havearkitekt C. Th. Sørensen, der havde egen tegnestue i Brønshøj og tilbød ham samarbejde om denne krævende og vigtige haveplan.

Villa Svastika blev tegnet af arkitekt Povl Baumann og opførtes 1925 - 27. Det var en præsentabel træbygning af amerikansk-engelsk type (colonial style). Grunden, der lå højt med udsigt over Øresund, var en ældre villahave med tilkøbte arealer. Bryggerfamilien Jacobsen fra Carlsberg er ikke alene kendt som internationale kunstsamlere og mæcener, men også som meget interesserede i havekunst, og den engelskfødte Fru Zenia elskede blomster. Det var derfor klart, at den nye have til det herskabelige hus skulle blive noget særligt og præsentere det ypperste og seneste indenfor planteæstetik og havekunst. Ingen anden dansk have i nyere tid er blevet så omhyggeligt planlagt som denne. Fra juni 1925 til april 1927 udarbejdede de to havekunstnere, G. N. Brandt og C. Th. Sørensen et stort antal tegninger og beplantningsplaner, omkring 20, hvor de

Fig. 1: Hovedbygningen ved Villa Svastika, Rungsted.

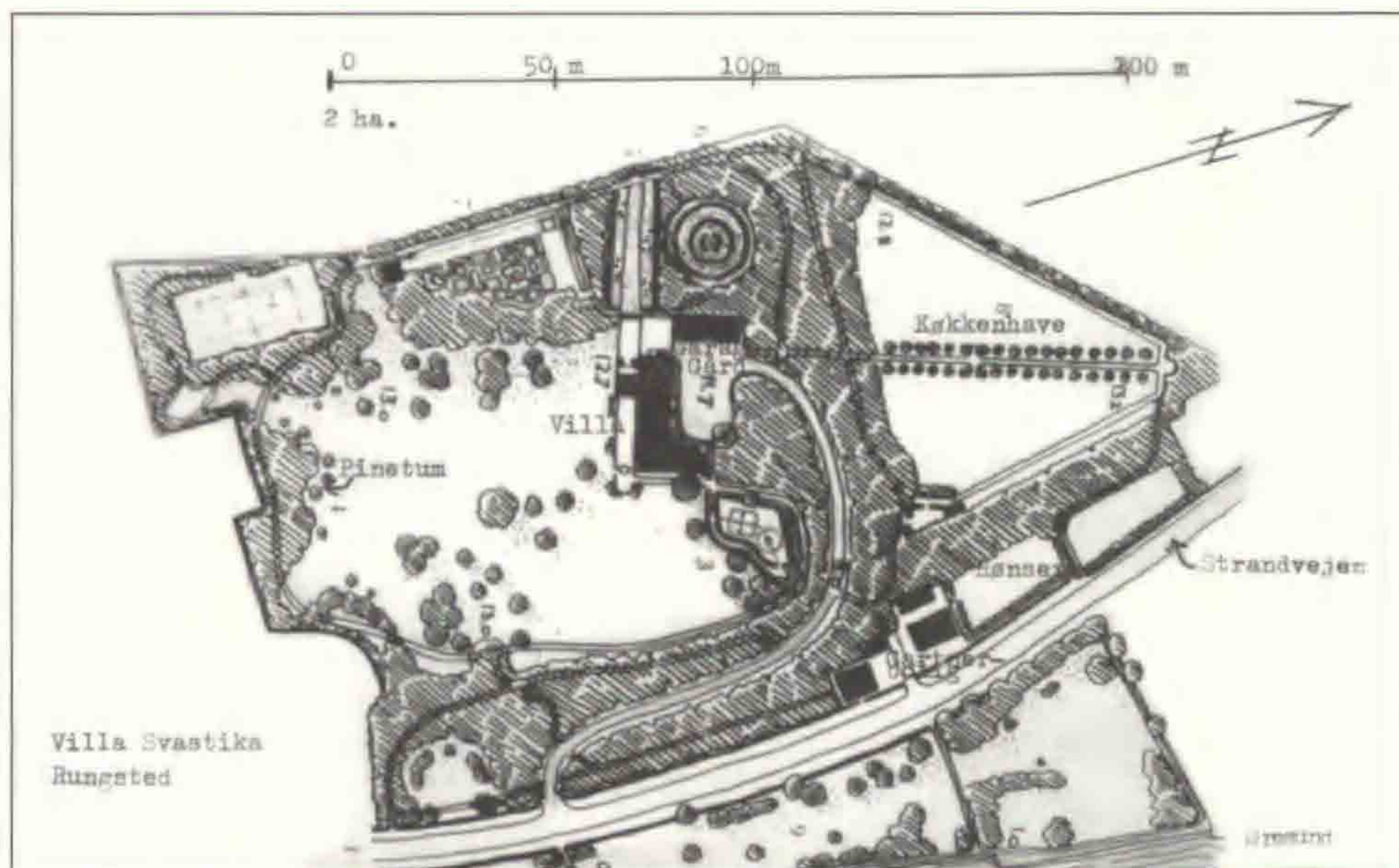

Fig. 2: Villa Svastika, Rungsted med Pinetum, Junihaven, den runde rosenhave og køkkenhaven.

gav udtryk for deres nyeste erfaring indenfor haveanlæg (2).

Haven byggede videre på den eksisterende landskabelige beplantning, suppleret med tilføjelser af interessante buske og træer og et pinetum. Det centrale element blev en stor græsplæne med spredte solitærtræer foran huset og udenomliggende busketter med en omløbende sti, der forbandt det hele. (3) Havens hovedidé var fire særhaver, der var skjult af disse busketter og tilgængelige fra huset ved små stier (4). Disse særhaver præsenterede de forskellige blomstrings-sæson'er. Der var en rosenhave, en staudehave, en junihave og en forårshave. Hvert af disse anlæg havde deres tid under blomstringen og betød ellers ikke noget for parkens landskabelige karakter. De blev anlagt i samme rækkefølge som her, de fleste inden villaen blev færdigbygget.

En cirkelrund rosenhave blev anlagt først bag garagebygningen. Den var 20 m i diameter og bestod af tre 1 m høje buksbomhække bag hinanden med omgående stier og rosenbede, bredest yderst og smallest ved det inderste runde bed. Beplantningen var roser og tulipaner. Yderst de danske 'Kirsten' og 'Else Poulsen' roser, men med et stort antal af andre af tidens rosensorter i små grupper, så anlægget med rette kunne kaldes et rosarium. Denne runde rosenhave "fortættede" sig imod det midterste bed med 'Hermosa'-roser. Flisestierne tilspidsede sig derfor også mod centret, og er yderst ca. 70 cm brede og inderst kun ca. 25 cm.

Staudehaven blev anlagt som nummer to. Der var en græsgang med sidebede, knyt-

tet til et udsigtsvindue og en lille terrasse med bæk. De to staudebede var som Brandt's tidligere i Ordrup og Hellerup beplantet med grupper af stauder i størrelses- og farvemæssig harmoni. Finessen ved dette staudeanlæg var, at det blev anlagt med "falsk perspektiv", så det virkede længere, end det virkelig var.

Junihaven var den mest interessante af de fire særhaver, fordi den blev anlagt efter en havekunstnerisk idé, der pegede mod fremtiden! Den lå på et uregelmæssigt areal nær ejendommens skel. På en bund af græs lå 25 firkantede blomsterbede med trækanter og 1 m brede stier imellem. De var af forskellig form og størrelse, og det hele skulle have et tilfældigt præg. Beplantningen bestod efter planen af juni-blomstrende stauder i et stort antal af arter og sorter, fra 3 til 5-6 i hvert bed. Der kan nævnes lupiner, astilbe, iris, pæoner og mange andre. Af iris var der 30 navnesorter og af pæoner 130, forbløffende mange. Fru Zenia's yndlings-blomst?

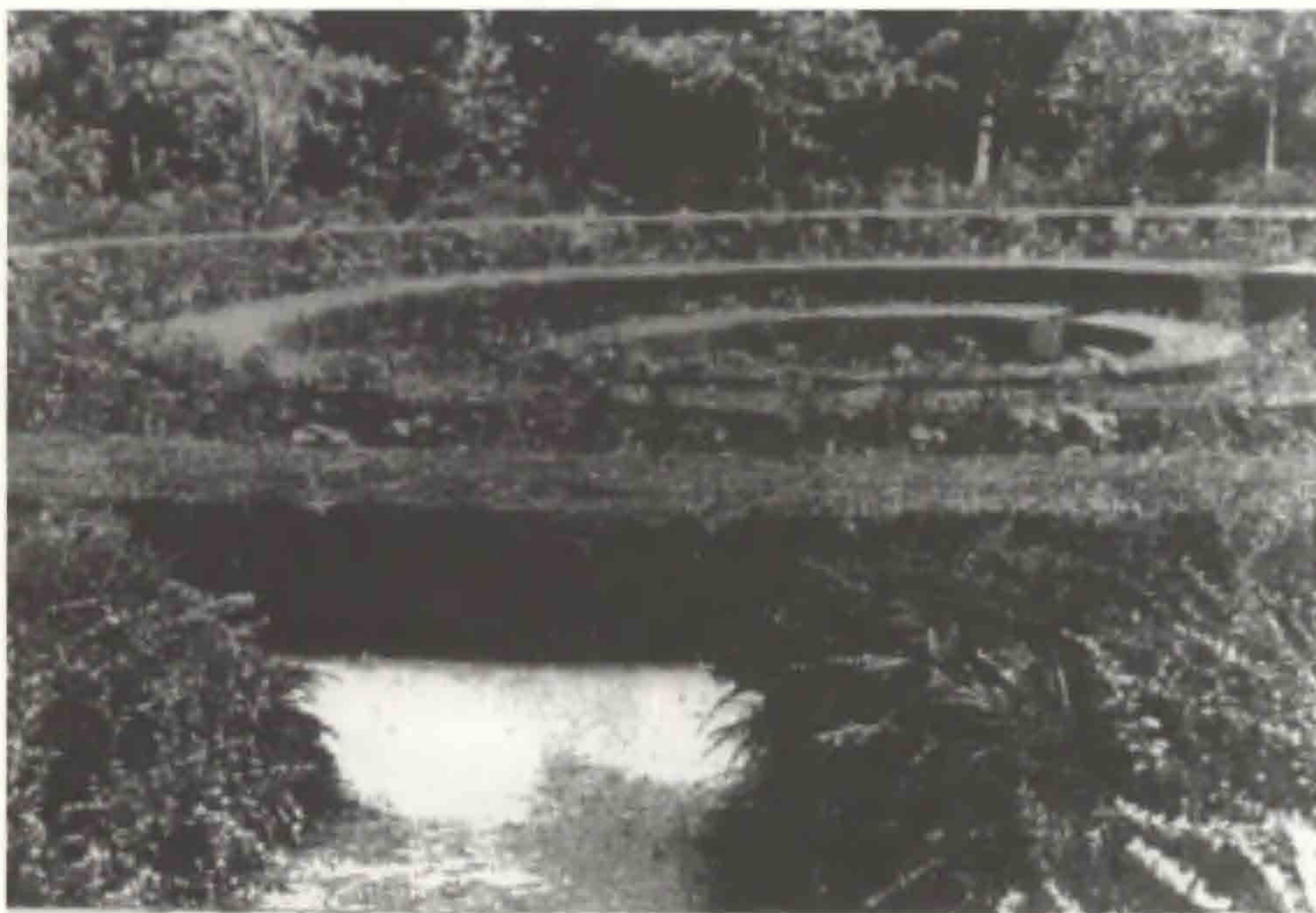

Fig. 3: Den runde rosenhave.

I den bredere omløbssti lå der et lille bassin ned 5 forskellige åkander, og der var også en støttemur med et væld af stenhøjsplanter.

Denne omfattende samling af planter var ikke tænkt som permanent, men kunne udskiftes som i en staude-planteskole efter Fru Zenia's ønske.

Denne særhave så ud til at være en praktisk demonstration af de tanker om fremti-

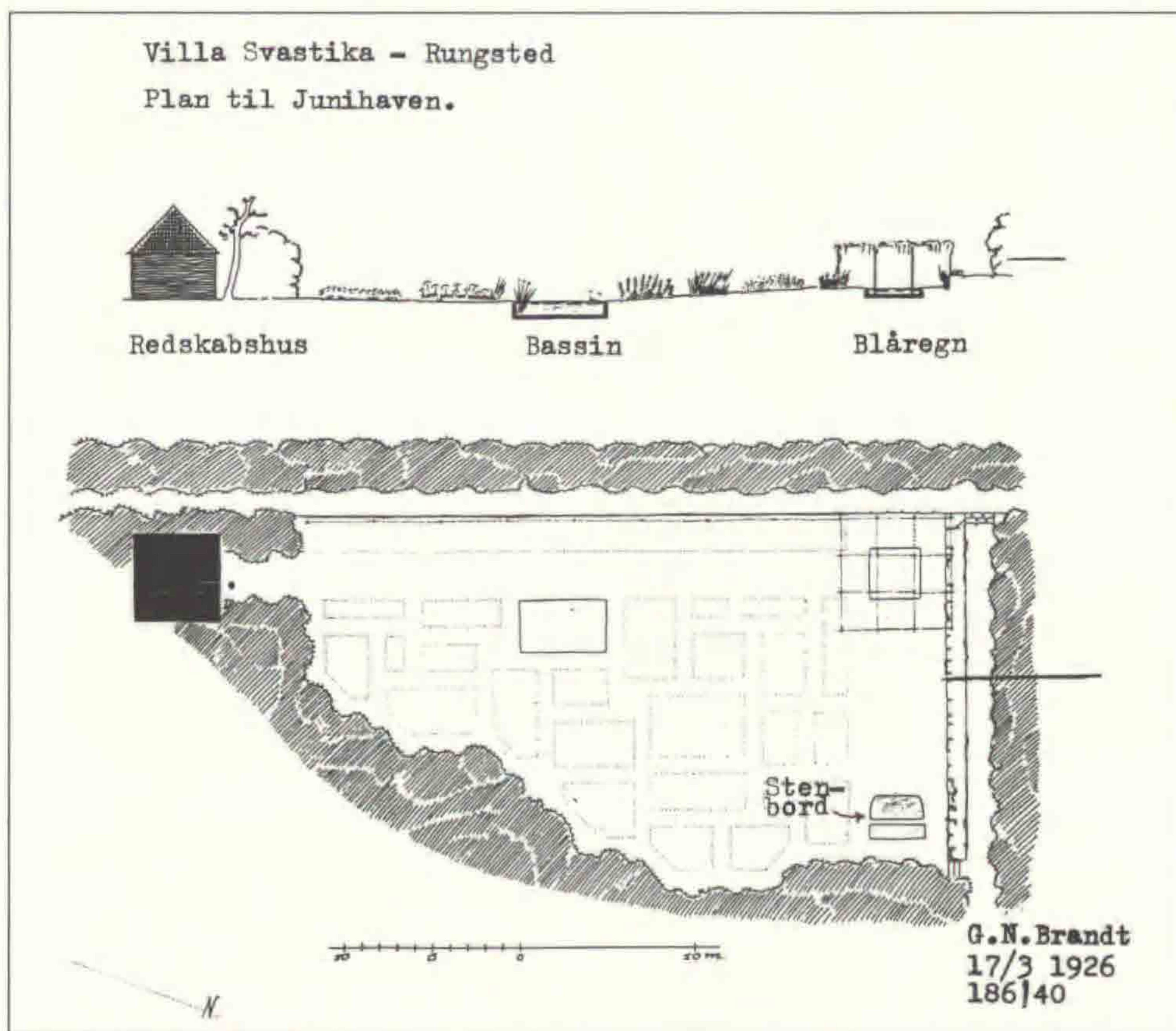

Fig. 4: Plan over junihaven.

dens borgerlige haver, som Brandt netop da fremførte i sin lille vigtige afhandling: Den kommende have (1927).

C. Th. Sørensen interesserede sig for og var impliceret i rosenhaven og junihaven. I sommeren 1925 planlagde han for P. E. Rasmussen i Brønshøj en lille privathave også med ni firkantede blomsterbede på græsbund og med udskiftelig beplantning. Nært beslægtet med junihaven ved Svastika.

Forårshaven, nær ved villaen, blev anlagt i 1926. Her lå en traditionel udsigtshøj fra den ældre villa, og anlægget fik derfor et særlig landligt præg med forårsblomstrende vækster i en firkantet og en rund plantning, for eksempel primula, dværg-iris, adonis, botaniske tulipaner, narcisser og scilla.

I den store køkken- og frugthave blev urtebedene kantet med lavendel, og her var der også et afskæringsbed med stauder og sommerblomster, for eksempel anemone, fuchsia, gaillardia og lavatera.

Anlægs- og beplantningsarbejdet med Villa Svastikas store have blev i de 3 år fra 1925 - 28 udført af gartner-entreprenørfirmaet H.H. Sørensen & Niels Nørgaard fra Hellerup, G. N. Brandt's foretrukne anlægsgartnere. Den afsluttende regning af 1. februar 1928 lød på ca. 100.000 kr, et meget stort beløb på den tid for et haveanlæg.

Ægteparret Vagn og Zenia Jacobsen fik kun få års glæde af det smukke hus med den rigt beplantede have. Ejendommen overgik til en kendt forretningsmand (kaffe-groserer). Han bevarede haven, men reducerede blomster-beplantningen af økonomiske grunde. Senere fremkom den diskutale Mikkelborg udstyknings-plan, der også omfattede Villa Svastika. En gruppe velmenende nennesker forsøgte at redde den smukke ejendom med parken. Villaen blev fredet, men ikke den kunstnerisk værdifulde have. En offentlig virksomhed skulle benytte stedet. Men det lykkedes ikke. I 1983 lod Hørsholm Kommune huset nedrive og haven blev ryddet for sin værdifulde trævækst, deriblandt en velvoksen Ginkgo biloba.

Således forgår al verdens herlighed!

Noter

1. Mindeartiklen om Carlsbergs direktør Vagn Jacobsens enestående privathave i Rungsted, den betydeligste danske have i det tyvende århundrede, er blandt andet skrevet udfra gartner G.N. Brandt's egne planer, udført i årene 1925 - 1927 af havearkitekt C.Th. Sørensen, ialt 19 tegninger og beplantnings-planer i A.Ø-L's Brandt arkiv.

Artiklen er et afsnit i en afhandling om Dansk havekunst fra 1900 - 2000.

2. Samtidig udarbejdede G. N. Brandt og C. Th. Sørensen i samarbejde de omfattende planer til Mariebjerg Kirkegård i Gentofte.

3. I Svastika-Haven benyttede Brandt ikke elementer fra kultur-landskabet, som han ellers havde gjort i sine tidligere haver.

4. Benyttede planer til Svastikas beplantning:

Staudehaven: 1 beplantningsplan 1:50, dat. 3/8 1925 med planteliste med mrkt. 1 - 194 omfattende 1200 stauder og 800 narcisser i sorter.

Rosenhaven: 1 fliseplan 1:50 dat. 8/6 1925 og 2 beplantningsplaner dat. 13/8 1925, mrkt. 1 - 87 m. rosensorter - a - y og mrkt. 1 - 28 tulipaner - a - aa.

Junihaven: 1 beplantningsplan 1:100 dat. 8/10 1925 og planteliste dat. 17/3 1926 mrkt. a - aa (28) med 380 stauder i arter og sorter.

Køkkenhaven: 1 plan 1:200 dat. 16/10 1925 - 1 beplantningsplan 1:50 dat. 23/10 1926 12 slyngroser i sorter omkr. midterplads med brønd -og planteliste dat. 1/10 1926 med 180 stauder i 10 div. arter, iblandet sommerblomster. Alt til afskæring.

Forårshaven: 1 plan 1:50 dat. 24/4 1926 - 1 beplantningsplan 1:100 dat. 29/4 1926 med ca. 1100 planter mrkt. 1 - 72.

Gården: 1 beplantningsplan 1:200 dat. 13/4 1927 mrkt. 1 - 69 med forskellige buske.

Litteratur

Brandt, G.N., 1927: *Von kommenden Gärten*. Gartenkunst. Berlin s.89 - 93. Også i *Havekunst 1927*.

Hauxner, M., 1993: *Fantasiens Have* s. 151 - 155.

Stephensen, L.S., 1993: *Tradition og fornyelse i dansk havekunst* s. 121 - 129.

Sørensen, C.T., 1936: *Autentisk skildring af havens tilblivelse*. Om Haver s.128 - 135.

Sørensen, C.T., 1936: *Om P. E. Rasmussens have i Brønshøj*. Om Haver s.31 -33.

Vilvordes Minde

1875 - 1990

Memories of Vilvorde 1875 - 1990

Keywords: Horticultural school, History, Denmark

A. Ørum-Larsen

En af de mange bemærkelsesværdige begivenheder, der skete for dansk havebrug og gartneri i det nu afsluttede 1900-århundrede er, at den ærværdige Havebrugshøjskole Vilvorde pludselig i 1981 forlod sin mangeårige adresse i Charlottenlund ved København og flyttede langt ud på landet til Tølløse Slot i Nordvest-Sjælland.

Derved begyndte en udvikling, som førte den traditionsrige gartneruddannelsesinstitution Vilvorde ud af syne for alle de gartnere, der i de mange år havde frekventeret skolen og været medlemmer af dens elevforening. Hvad skete der egentlig?

En første advarsel om denne senere udvikling var, at der til vinterholdet 1957 - 58 ikke meldte sig nogen elever.

Det førte til at forstander Vald. Jensen, som var ejer af skolen og den tilhørende planteskole, i 1959 gjorde den til en selvejende institution og gjorde handelsgartner Aage Knudsen til formand. Havebrugslærer Erik Skovby, Vald. Jensens svigersøn, blev udnævnt til ny forstander.

Men den nye lærlingelov af 1956 satte atter gang i Vilvorde Skolen, navnlig da der senere i 1964 blev stillet krav om dagskole for gartnereløverne. Værelserne i "Kavalerfløjen" blev moderniseret, og til den efterfølgende vinter meldte sig igen et lille antal studerende.

Den rivende tekniske udvikling indenfor det danske erhvervsgartneri førte til en omfattende drøftelse af fagets uddannelsesforhold. Der blev rejst krav om speciel undervisning af driv-

*Fig. 1.
Forstander
Valdemar Jensen
i 1950.*

husgartnerne, frugtavlernes, anlægsgartnerne og planteskole-folkene. Samt om kurser til efteruddannelse.

Vilvorde forsøgte at imødekomme disse nye krav og begyndte en tidssvarende udvidelse af skolen. I 1960 kunne nye elevværelser og undervisningslokaler indvies, og i 1965 blev yderligere en smuk bygning tilføjet, indeholdende en stor spisesal og et festrum med teaterscene. Den blev festligt indviet den 19. november med tilstedeværelse af Dronning Ingrid. Eleverne meldte sig igen i stort antal, gennemsnitlig ca. 60 om året, men kulminerede med 90, da en ny 2-årig gartneritekniker-uddannelse blev påbegyndt i 1974.

Efter overdragelsen af skolen med tilhørende mindre areal (1 ha), begyndte Vald. Jensen at udstykke 48 villagrunde af planteskolen langs Vilvordevej.

Efter at den nye bygning var taget i brug, blev der i 1966 anlagt to smukke haveanlæg ved den: en rhododendrongård og en azaleaterrasse. I 1970 afholdtes desuden en rhododendron- og azaleaudstilling på skolen, Vald. Jensens kendte speciale!

Så da Vilvorde, Stephan Nyeland's gamle havebrugshøjskole i 1975 kunne fejre sin 100-års fødselsdag, skete det med "brask og bram". Endnu tænkte ingen af skolens ledelse på omfattende forandringer. Heller ikke Gentofte Kommune regnede med, at den ville forlade sin kendte adresse på Vilvordevej 70.

Den 28. Juni 1976 døde forstander Vald. Jensen, 94 år gammel. Han havde i 1911

Fig. 2
Vilvorde - Tølløse slot i 1991 (Foto A. Ørum-Larsen).

reddet Vilvorde fra en truende fallit og med dygtighed ført skolen frem til dens store betydning. Med Vald. Jensen's død sluttede en epoke.

Samme år sluttede handelsgartner Aage Knudsen fra Rødovre som Vilvorde-bestyrelsens formand på grund af alder, og i 1977 blev forstander Erik Skovby afløst af Svend Englyst.

Men Vilvorde blev af udviklingen stillet ovenfor nye krav, som var svære at opfylde! Der blev nedsat et udvalg, der skulle tage stilling til skolens fremtid. Det var blevet oplyst, at det gamle Tølløse Slot, der lå i landlige omgivelser i Nordvestsjælland, var til salg. Det tilhørte Tølløse Kommune, men havde tidligere været ejet af den danskfødte Vilvordeelev, H. O. Hansen, "Tomatkongen" fra Lee Valley ved London. Under krigen tilhørte det fabrikant Hollesen (Golf Radiator). Han lejede slottet ud til en kostskole, og ved uforsigtighed brændte det i 1941, så hovedbygningen måtte genopføres i den oprindelige renæssancestil. I 1978 bestemte så udvalget at købe Tølløse Slot til brug for Vilvorde's nye gartnerskole. Af EF fik den bevilliget 2,7 mill. kroner som tilskud. I de næste 2 - 3 år blev slottet med sidefløj derefter indrettet til undervisningsbrug for Vilvorde. Det vil sige til lærerboliger, undervisningslokaler, laboratorier, tegnesale og et stort cafeteria. Desuden blev der bygget 80 moderne enrumms lejligheder med bad til eleverne. Det smukke byggeri, der blev kaldt "Kavallerstrædet", førte ind til skolen. I 1981 kunne den selvejende Vilvorde Gartnerskole så begynde sit første skoleår på Tølløse Slot.

Fig. 3
"Kavallerstrædet". 80 moderne lejligheder til eleverne.

Det gamle Vilvorde i Charlottenlund med den oprindelige skolebygning og de nye lokaler blev derefter solgt til Dansk Sygeplejeråd, som lod den gamle skole nedrive og ved yderligere udvidelser oprettede et moderne kursuscenter under navnet Vilvorde KursusCenter.

Det må her være relevant at stille nogle spørgsmål. Hvad skete der med Vilvorde's arkiv og bogsamling? Hvad med det historisk dekorerede træloft fra spisestuen i den nedrevne skole, ikke at forglemme Nyelands russiske møbler og Cramy's mindesten i parken?

Gartnerundervisningen i Tølløse begyndte med et nyt hold af lærere og specialister, hentet udefra. Kun havearkitekt Henrik Andersen havde tidligere undervist i Charlottenlund. Den to-årige gartneritekniker uddannelse var delt i 5 linier: Anlæg, Plantereskole, Grøntsager og Markedsføring. Der kunne tages mundtlige eksamener i hvert fag eller afleveres skriftlige hovedopgaver. Desuden blev der afholdt en række efteruddannelseskurser om alle mulige gartneriske fagemner, fra plantepatologi til blomsterbinderi.

Der har sikkert udfoldet sig et rigt skoleliv med godt kammeratskab i Tølløse, men i omverdenen vides ikke meget herom.

Der blev indrettet en mødesal til brug for omegnens beboere, så de havde mulighed for at træffe de unge gartnere og tage del i skolens kulturliv. Salen blev finansieret af Handlungartner Aage Knudsen, der interesserede sig levende for det nye Vilvorde. Han døde den 19. November 1989, 86 år gammel.

I begyndelsen af 1980'erne besluttede Vilvordes repræsentsskab at Vilvorde ikke skulle deltage i EFG-uddannelsen. Det betød at planteskole- og gartneriuddannelsen fortsatte på Vilvorde, medens anlægsgartneruddannelsen skulle flytte til Roskilde Tekniske Skole. Vilvorde mistede derved omkring halvdelen af sine elever og det blev ikke økonomisk muligt at videreføre Vilvorde. I 1990 bestemte skolens ledelse at lægge hele dens gartnerundervisning under Roskilde Tekniske Skole, hvor man også uddannede landbrugsmedhjælpere og skovteknikere. Til uddannelsen indenfor disse fag disponerede man over to landbrugsejendomme. De nyindrettede skolebygninger i Tølløse blev således forladt efter kun 9 års brug.

I dag er Vilvorde Roskilde Tekniske Skoles afdeling for grønne uddannelser dvs. indenfor landbrug, skovbrug, planteskoledrift, anlægsgartneri, væksthushavteri, grøntsagsdyrkning og markedsføring med adressen Køgevej 131 i Roskilde.

Årlig optages der omkring 200 elever indenfor det gartneriske område. Heraf udgør væksthushav- og planteskeleeeleverne omkring 90 elever og anlægsgartnerområdet omkring 110 elever.

Efter at Vilvorde forlod Tølløse Slot har det været flygtningecenter. Avlsgården har fungeret som gymnasium for unge mennesker fra Bosnien. Et boligfirma i Roskilde forsøgte at rejse en stemning for udstykning af Tølløse Slots areal til kollektiv boligbe-

byggelse. Men det lykkedes ikke. En overgang forsøgte man at lave en højskole, men da det mislykkedes blev slottet sat til salg. Efter lang tid viste Tvind skolerne interesse for Tølløse slot, hvilket bevirkede at Tølløse kommune købte slottet og i dag er det indrettet til Tølløse Slots Efterskole.

Man kan vel med rette spekulere over hvilken forbindelse, der nu er mellem den gamle selvejende og traditionsrige havebrugshøjskole i Charlottenlund og den nye med tre fag i Roskilde.

I Charlottenlund er kun navnet Vilvorde, det belgiske stednavn, tilbage som minde om skolen og den populære planteskole. Også Vilvorde's annex i Ejby med Vald. Jensens azaleagartneri er nedlagt.

Om Vilvorde's tidligere lærere, for at nævne nogle: P. Brandt, V. Irgens Møller, Høther Paludan, Anna Weber, H. Mosegaard, Erik Skovby og Povl Bruun Møller, kan interesserede læse i Vilvorde's forskellige jubilæumsskrifter.

Litteratur om Vilvorde

Andersen, H., 1990: *Gartneriteknikeruddannelsen — Vilvorde.*

Jensen, V., m. fl., 1925: *Havebrugshøjskolen Vilvorde. Skolen gennem 50 år 1875 - 1925.*

Jensen, V., 1950: *Havebrugshøjskolen 1950. Festskrift 1875 - 1950. Charlottenlund.*

Jensen, V., m. fl., 1975: *Vilvorde 1875 - 1975. 2. april. Chl.*

Kursusprogram - ugekurser - Vilvorde

Nielsen, H. og Melkier, S., 1984: *Vilvorde — Festskrift. 15. jan. 1984. — Tølløse.*

Roskilde Tekniske Skole: Gartneruddannelsen på Vilvorde.

Østergaard, J. og Jensen, V., 1945: *Stephan Nyeland. Et Hundredeårsminde 1845 - 1945.*

Sommerblomsternes historie

The History of annual ornamental plants

Keywords: Introduction, Ornamental monocarps, Carpet bedding, History, Denmark

Jane Schul

For de fleste mennesker er sommerblomster noget, man køber hvert forår og planter ud i haven, altankassen eller i krukken på terrassen. Derudover har fænomenet hidtil ikke kunnet aftvinge hverken have- eller fagfolk nogen særlig interesse. Sommerblomster er ikke respekterede, men er dog aldrig gået helt af brug; formentlig fordi mange af dem har en meget længere blomstringstid, end vi normalt ser hos vore øvrige blomstrende planter som stauder og blomstrende buske. Det er ikke usædvanligt at have sommerblomster i blomst lige fra udplantningen i juni og helt til frosten kommer, måske over en periode på op til 5 måneder. Det har de fleste andre planter svært ved at gøre dem efter. Bortset fra denne ubedragelige fordel, har de været omfattet med noget nær ringeagt, specielt blandt professionelle. Uretfærdigt - for med en let omskrivning af Emma Gad: - intet arbejde er så ringe, at det ikke fortjener at blive gjort godt. Ingen plante-gruppe er så ringe, at den ikke fortjener at blive brugt godt. Desuden kunne sommerblomsterne nok fortjene lidt mere opmærksomhed, for de har en ganske interessant historie, som rummer en god del af essensen af forrige århundredes spirende industrialisme og de nye muligheder, den frembød - også for havesagen.

Livsvarighed og livsform

Men hvad ligger der egentlig i begrebet sommerblomster? Botanisk set er betegnelsen "sommerblomster" at sammenligne med betegnelsen "skaldyr" inden for zoologien. Den siger kun noget om anvendelsen. Den har ikke noget at gøre med, hvilken systematisk gruppe af planter (eller dyr), der i virkeligheden er tale om. Udtrykket "udplantningsplanter" ses også tit brugt, og det beskriver den måde, man ofte anvender disse planter på. Betegnelsen er dog ikke spor mere botanisk dækkende end betegnelsen "sommerblomster". Mange af de velkendte udplantningsplanter, altså de planter, vi om foråret kan købe i byggemarkedet og hos grønthandleren til udplantning i haven, kunne sagtens være sået direkte. Det eneste der var sket, var at planterne havde blomstret lidt senere.

I begrebet "sommerblomster" rummes repræsentanter for de fleste højere botaniske kategorier, bortset fra træerne. Både ægte enårige, stauder, hel- og halvbuske og lianer.

Der kan være tale om sommerannuelle (sommer-enårige), som spirer om foråret, kaster frø om efteråret og derefter dør. Andre enårige spirer om efteråret, overvintrer som grønne, for at blomstre og sætte frø tidligt på sommeren næste år. Disse er tilsvarende vinterannuelle. En del plantearter er i stand til at danne frø af begge typer og kan derved optræde som begge dele og derved opnå en sikrere plads i naturen. I milde vintre får de vinterannuelle et godt forspring frem for de andre, mens det i kolde tider er godt for planten at have en sikkerhed i form af sommerannuelle frø. Det gælder bl.a. planter som vores velkendte vilde sommerblomster: Kornblomst (*Centaurea cyanus*) og valmue (*Papaver rhoas*).

Planterne kan være enårige, men fra andre og mere gunstige egne af jorden end vore. De kan kun nå at udvikle sig til blomstring herhjemme, hvis de forspires indendørs i det tidlige forår, altså tiltrækkes som udplantningsplanter. Det er planter som vinge-tobak (*Nicotiana glauca*), tagetes (*Tagetes spp.*) og kantlobelie (*Lobelia erinus*).

En del sommerblomster er toårige. De spirer om foråret, men får kun blade den første sommer. Planterne overvintrer oftest med en stedsegrøn roset, blomstrer næste sommer, sætter frø og visner så. Det er planter som studenternellike (*Dianthus barbatus*), marieklokke (*Campanula medium*), Stedmoderblomst (*Viola x wittrockiana*) og forglemmigej (*Myosotis alpestris*) anses normalt også for at være toårige, men er egentlig kortlivede stauder. Gyldenlak (*Cheiranthus cheiri*) anvendes hos os oftest som toårig, men er i virkeligheden en halvbusk på dens naturlige voksested i Sydeuropa. Det samme gælder de klassiske sommerblomster som fx pelargonie (*Pelargonium zonale*-hybrider og *grandiflorum*-hybrider), margerit (*Chrysanthemum frutescens*, syn. *Argyranthemum f.*), mens fx ildkrone (*Lantana camara*) er en lian. Sommerblomster kan også være egentlige stauder, der blot kan nå at blomstre i løbet af det første år efter såningen, (især hvis de gives et forspring indendørs i det tidlige forår) og som derfor også kan anvendes som sommerblomster. Det er planter som skønhedsøje (*Coreopsis grandiflora*) og solhat (*Rudbeckia hirta*). Mange af disse flerårige stauder, buske eller lianer kommer fra varmere himmelstrøg og kan kun klare vores sommer, men ikke vinteren. Derfor anvendelsen som sommerblomster.

Grænserne er dog ikke altid så skarpe. En del nye sorter af oprindeligt toårige er forædlede, så de i dag er i stand til at spire og sætte blomst allerede det første år, mens andre stauder som nævnt er så kortlivede, at de nærmest er at betragte som toårige. Botanisk set spænder sommerblomsterne meget vidt med hensyn til livsvarighed og livsform.

Sommerblomsternes historie

Hvor kommer de fra - og hvornår kom de? Ifølge Johan Langes nye udgave af "Kulturplanternes indførselshistorie" (1999) kom der i hele perioden fra før år 0 og frem til slut-

ningen af 1500-tallet kun 154 nye plantearter til Danmark. Heraf tilhørte kun de 7 arter, som vi i dag ville benævne som sommerblomster, nemlig opiumvalmue (*Papaver somniferum*), morgenfrue (*Calendula officinalis*), gyldenlak (*Cheiranthus cheiri*), gul lupin (*Lupinus luteus*), levkøj (*Matthiola incana*) og fløjlsblomst (*Tagetes patula*). Nævnt i kronologisk rækkefølge. Allerede i 1600-tallet er antallet af nytilkomne plantearter blevet så stort, at bogens lister kun nævner et begrænset udvalg. Af de 37 nævnte planter er andelen af sommerblomster dog steget væsentligt, nemlig til 12; alle planter som også nævnes i Hans Rasmussøn Blocks *Horticultura Danica* fra 1647, den ældste danske havebog. Det er adonis (*Adonis annua*), amarant (*Amaranthus caudatus*), løvemund (*Antirrhinum majus*), kanna (*Canna x generalis*), jomfruskørt (*Convolvulus tricolor*), studenternellike (*Dianthus barbatus*), solsikke (*Helianthus annuus*), sløjfeblomst (*Iberis amara*), judaspenge (*Lunaria annua*), vidunderblomst (*Mirabilis jalapa*), jomfru i det grønne (*Nigella damascena*), blomsterkarse (*Tropaeolum majus*). Hertil kommer de tidligere nævnte arter. Disse 19 plantearter er måske ikke fuldstændig dækkende for det samlede antal kendte sommerblomster i midten af 1600-tallet, men det er næppe meget galt.

I løbet af de næste små 200 år frem til 1830'erne, kommer antallet af kendte sommerblomster op på omkring 50; en stigning på ca. 30 arter, svarende til 1 nytilkommen plante hvert femte-sjette år. Herefter øges antallet radikalt. I undertegnede bog om sommerblomster (1998) optræder 182 forskellige arter sommerblomster - alle relativt velkendte. Heraf er hele 53 arter, svarende til omkring 30 %, kommet til i løbet af en periode på kun 20-30 år i midten af forrige århundrede. Hvorfor nu denne voldsomme stigning? Der er to årsager hertil:

Ifølge forskellige kilder, bl.a. Søren Cock-Clausens bog "Drivhuset i 1700-tallet" (1999, anmeldt i dette nummer af årbogen), var 1500-tallets væksthuse "... primitive træskure uden vinduer, som i 1600- og 1700-tallet afløstes af murede bygninger i barokkens haver - orangerierne." Glasarealerne i disse orangerier var dog relativt små, for det var både dyrt og besværligt at fremstille glas. Derfor var der kun glas i selve vinduerne, mens taget bestod af almindelige tagmaterialer.

Med konstruktionen af den effektive dampmaskine (1769) skabtes forudsætningen for den industrielle revolution i det kommende århundrede. I 1833 opfandt man i England en metode til fremstilling af planglas og dermed blev det muligt at fremstille klart glas i større stykker, ligesom den for-

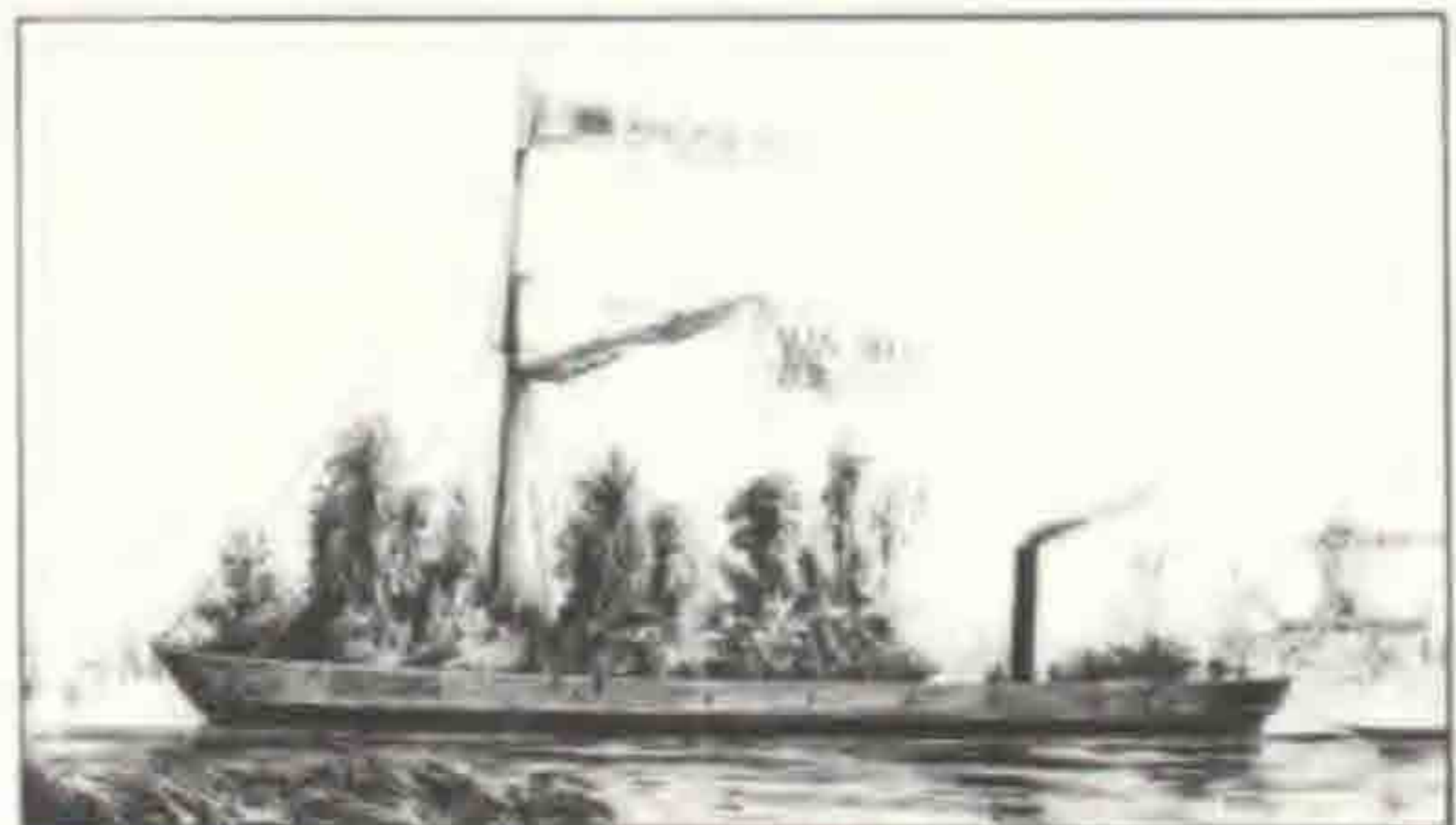

Fig. 1
Skib ladet med planter fra Holland til en international udstilling i Paris (Johnson, 1988).

bedrede støberiteknik tillod fremstillingen af fine, tynde, men holdbare jernsprosser til drivhusene. Dermed åbnedes op for muligheden for bygning af egentlige, effektive drivhuse, hvor taget ligeledes var af glas. Først ind i midten af 1800-tallet blev glasproduktionen dog effektiviseret så meget, at prisen blev acceptabel for mere almindelige mennesker. Massefremstillingen gjorde det muligt for mange at skaffe sig - om ikke lige frem et drivhus, så i det mindste en drivbænk. Dermed var den første forudsætning for fremstilling af de mere eksotiske af sommerblomsterne - udplantningsplanterne - til stede.

Den anden del handler om selve planterne. Den kolonisering af verden uden for Europa, som havde fundet sted op igennem 1700-tallet, tog for alvor fart i det næste århundrede og antallet af kolonier steg. Efter imperialisterne kom plantesamlerne. Det var der ikke noget nyt i; plantesamlere har altid fulgt i feltherrers og missionærers fodspor. Allerede Moses beordrer i 4. mosebog, 13. kap., vers 20 sine spejdere, udsendt til Kana'ans land, til at samle planter. De skal sende besked hjem om hvorvidt "...landet er fedt eller magert, om der findes træer deri eller ej. Vær ved godt mod og tag noget af landets frugt med tilbage!" Det var netop ved den tid, de første druer var modne".

Hvor tidligere tiders plantesamlere havde døjet med lange transporttider, der i realiteten gjorde det umuligt at transportere ret meget andet end frø, så forbedredes også samfærdselsmidlerne i denne periode ganske betydeligt. Nu kunne de nye dampskibe

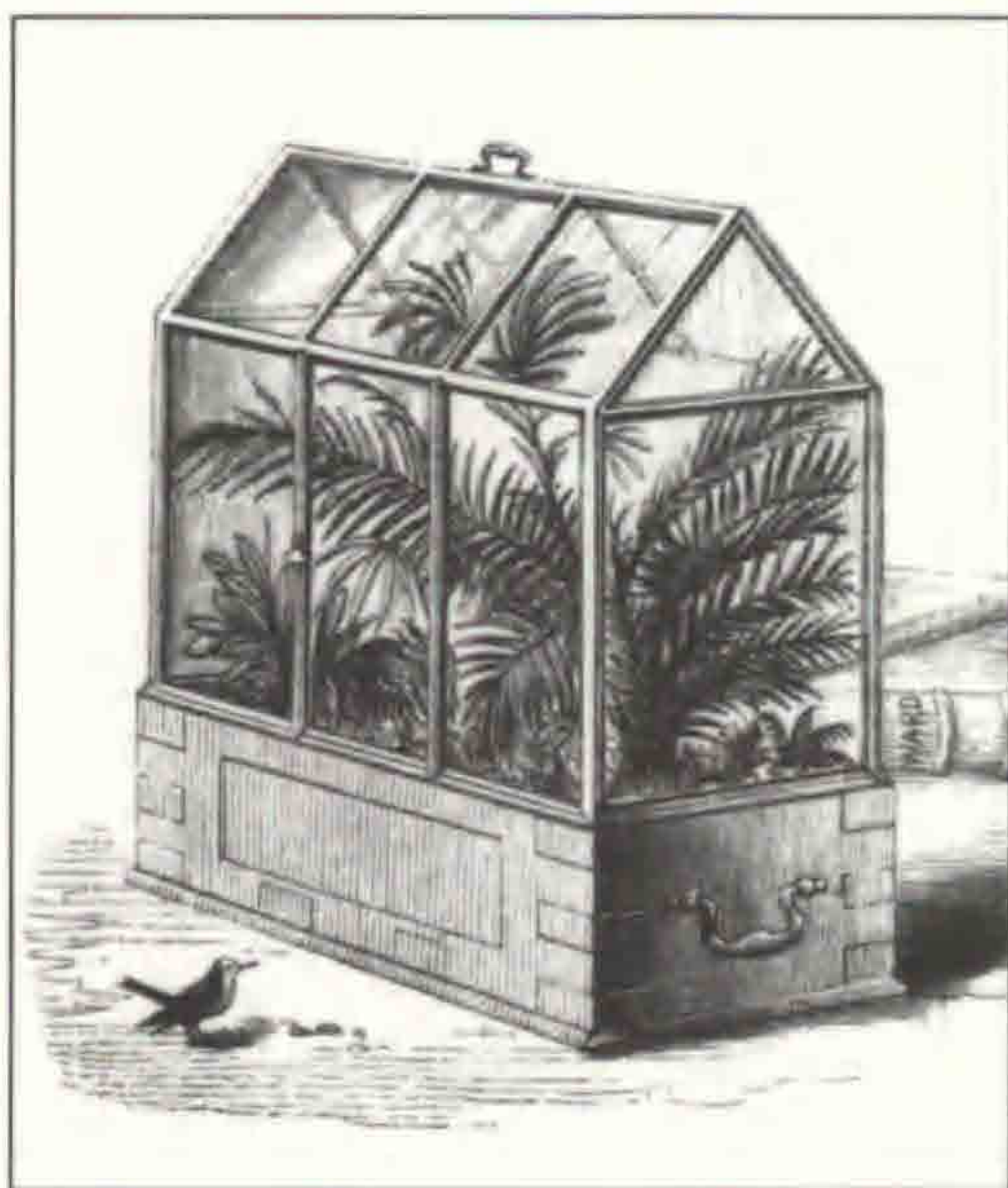

Fig. 2
Det transportable drivhus "Ward's kasse".

transportere folk over Atlanterhavet på 14 dage, hvor det tidligere kunne tage måneder. Den industrielle revolution medførte desuden - bortset fra alt andet - opfindelsen af det transportable drivhus "Ward's kasse". I 1829 havde lægen og amatørbotanikeren Nathaniel Bagshaw Ward opdaget betydningen af mikroklimaet. Han havde konstateret at planter trivedes inden i lukkede glaskasser. Kasserne skabte et beskyttet klima og en høj luftfugtighed omkring planterne, der nærmest overflødiggjorde vanding. Som et eksperiment sendte han to glaskasser med planter med skib til Australien og tilbage igen. Planterne overlevede den barske transport rundt om Kap Horn og det blev der-

med bevist, at det var muligt og realistisk at transportere levende planter levende hjem. Tidligere havde saltvand og storme gjort det af med langt de fleste af planterne og de sparsomme ferskvands-beholdninger på skibene kunne nu reserveres mandskabet. Dermed var muligheden for mange flere planter til stede.

Sommerblomsternes anvendelse

Efter mange år op igennem 1700- og begyndelsen af 1800-tallet med romantiske, men ikke særligt blomsterrige haver, havde man i midten af forrige århundrede en voldsom trang til at se blomster og farver omkring sig. De mange nye planter fra varmere og mere lysstærke himmelstrøg havde netop ofte meget stærke farver, og yderligere kom der en konstant strøm af spændende planter fra især USA, Syd- og Mellemamerika og Sydafrika. Det er i den periode, planter som blåkvast (*Ageratum houstonianum*, 1835), dukkekraue (*Brachycome iberidifolia* 1843), engletrompet (*Brugmansia* spp. 1844), tøffelblomst (*Calceolaria integrifolia* 1835), mølleblomst (*Clarkia unguiculata* 1835) kommer til landet. For slet ikke at tale om georginerne (*Dahlia* spp. 1855) og de nye *Tagetes erecta* og *tenuifolia*, der blev udbudt til salg i 1860'erne og som sammen med den allerede kendte *Tagetes patula* gav basis for de mange tagetes-krydsninger, vi kender i dag.

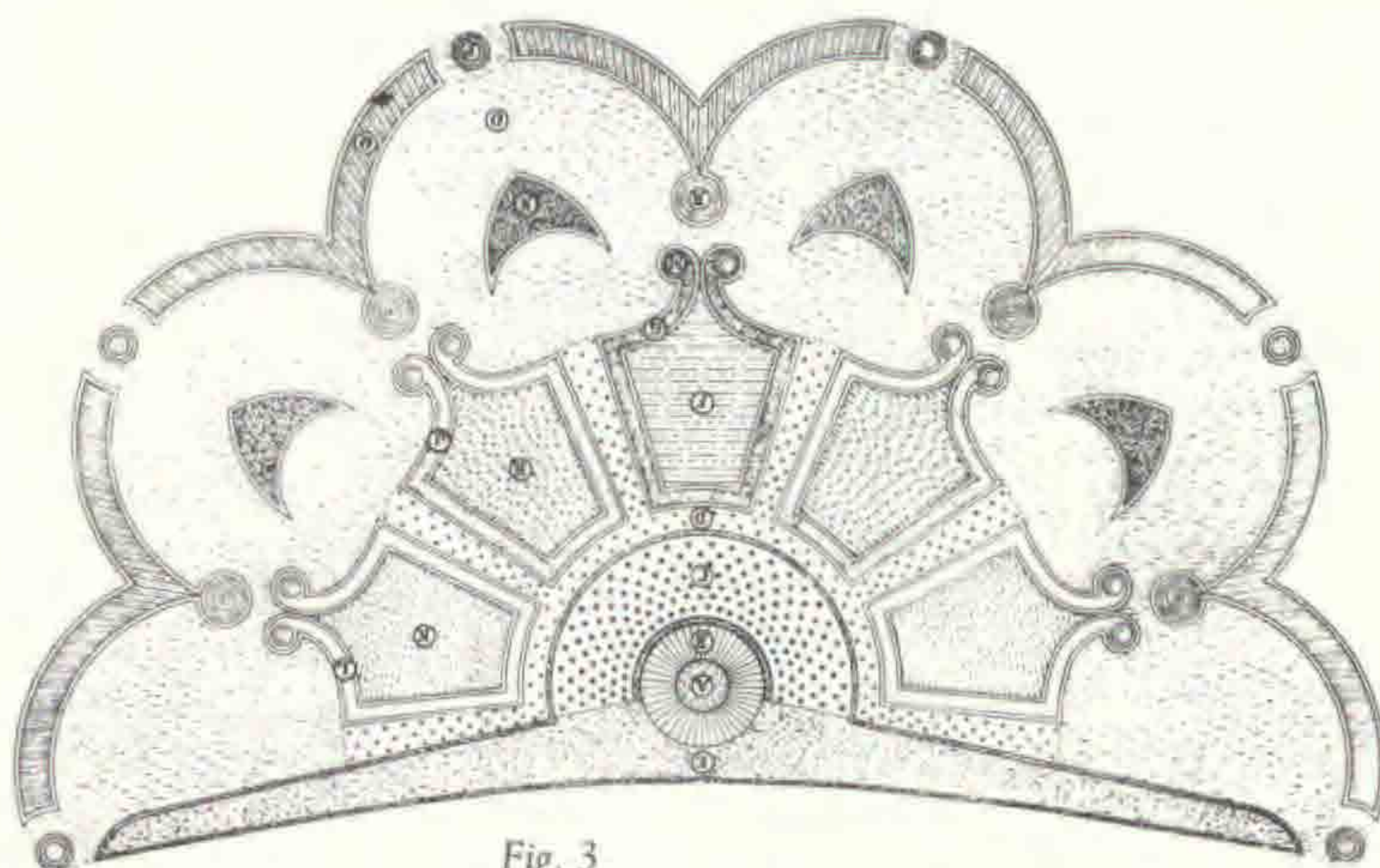

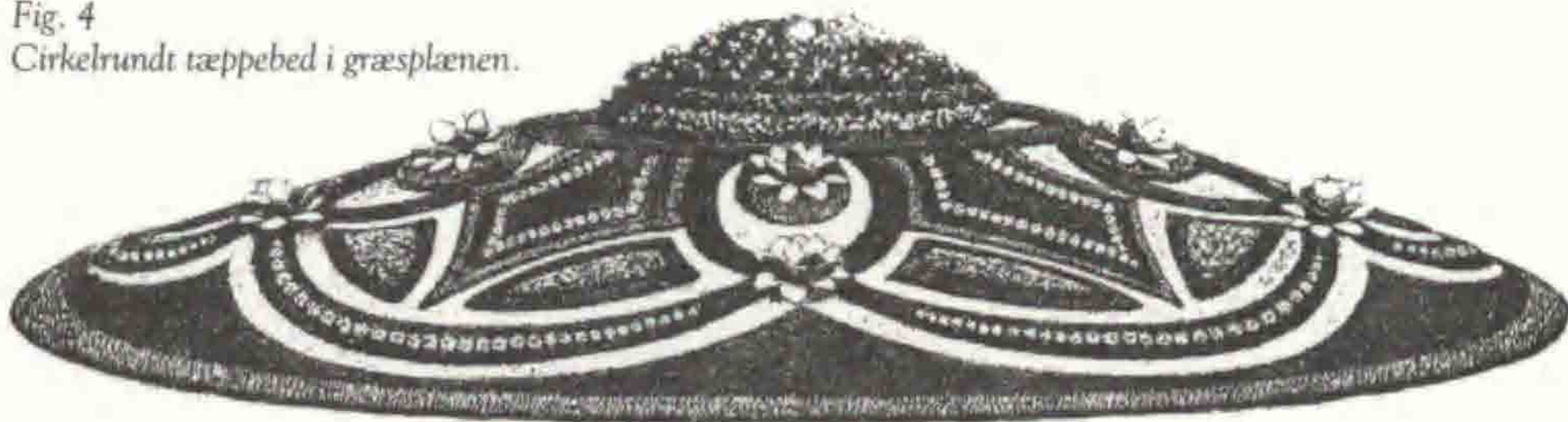
Fig. 3
"Gardenesque", victoriansk stil.

Den voldsomme planteinteresse i tiden udmøntedes i den stil, man kalder "Gardenesque", men som man måske er mere fortrolig med under betegnelsen victoriansk stil. Betegnelsen er opfundet af den flittige engelske skribent John Claudius Loudon (1783-1843), der bl.a. beskrev den nye victorianske middelklasses haver, indrettet specielt for at præsentere så mange af tidens nye planter som muligt. Det var ikke længere havens

arkitektur, der var det væsentlige, men i højere grad havens planter. Eksempler på hvorledes disse haver så ud, kan findes på mange tegninger og malerier fra forrige århundrede, både danske og udenlandske.

Stilen var havekunstens svar på den arkitekturhistoriske periode, der herhjemme går under navnet stilblandingstiden og som karakteriserede det meste af det byggeri, der blev skabt i perioden fra 1850'erne og frem til første verdenskrig. Huse bygget i Christian IV stil som fx Helsingør Banegård, italiensk renæssance som fx Det Kongelige Teater eller i byzantinsk stil som fx Københavns Kommunehospital. Alting skulle ligne noget andet. Den samme tendens kunne også ses inden for havekunsten. Der blev en stigende interesse for at skabe særhaver i haven. De kunne være tematisk inspirerede med udgangspunkt i tidligere tiders stilarter (renæssancehaver), fremmede kulturer (ægyptiske haver), fremmedartede terræner (klippehaver) eller specielle plantegrupper, som fx bregner - eller sommerblomster. Til tider kunne disse særhaver blive så små, at de nærmest kun bestod af et enkelt træ eller en busk. Haven blev til en plantesamling, et museum.

Fig. 4
Cirkelrundt tæppebed i græsplænen.

Over de før så enkle græsplæner bredte disse mange bede nu deres felter. Botaniske sjældenheder og planter med afvigende blad- eller vækstformer plantedes i små udstillingsbede frit i græsset, hvor de lod sig beundre fra alle sider. Sommetider med geometriske former: Cirkler, rektangler eller ovaler, men også endnu mere fantasifulde former som overflødhorn eller blomsterkurve, fyldt med alle mulige forskellige planter. Det var i denne periode begrebet "tæppebed" opstod. Betegnelsen er oprindelig og såre forståelig, eftersom bedene ganske kunne ligne ægte tæpper, tilplantede som de var med ganske lave, tætte planter i sindrige mønstre. Hertil anvendtes planter som kantlobelie, gulløvede matrem, *Alternanthera* og *Iresine*, alle planter, der enten var naturligt lave eller som kunne holdes lave ved hjælp af klipning og knibning. Hertil kom planter som *Echeveria* og *Sempervivum*, der var velegnede og lette at formere op til de nødvendige antal i de nye drivhuse. Drivhusene gav også mulighed for overvintring af fx kaktus, *Yucca*, bananplanter, eksotiske græsser, agaver og elefantøre (*Caladium*), der kunne udnyttes til midtpunkt for de lave tæppebedsplanter og give haven et ekstra ek-

Fig. 5

Et eksempel på et af de formmæssigt nogenlunde rolige tæppebede, med forslag til to plantninger (Nellemann, C. 1893).

Tilplantning, forslag 1

1. Knoldbegonia (rød). ophøjet 2 a 3"
2. Lobelia Erinus Kaiser Wilhelm, ophøjet 2 a 3"
3. Echeveria secunda glauca.
4. Alternanthera latifolia major.
5. Centaurea candidissima.
6. Sedum carneum fol. var.
7. Iresine Lindenii.

Tilplantning, forslag 2

Figurens Diameter 12 a 14 fod, Midten 2 fod høj med jævnt fald, saaledes at Kanten bliver 3 a 4" over Plainen.

1. Perilla nankinensis laciniata.
  2. Cineraria maritime, (syn. Senecio bicolor)
  3. Pelargonium, rød blomstret.
  4. Pelargonium, hvidbladet.
  5. Coleus Verschaffelti.
  6. Lobelia erinus Kaiser Wilhelm.
  7. Sempervivum californicum.
- Stavningen er Conrad Nellemanns.

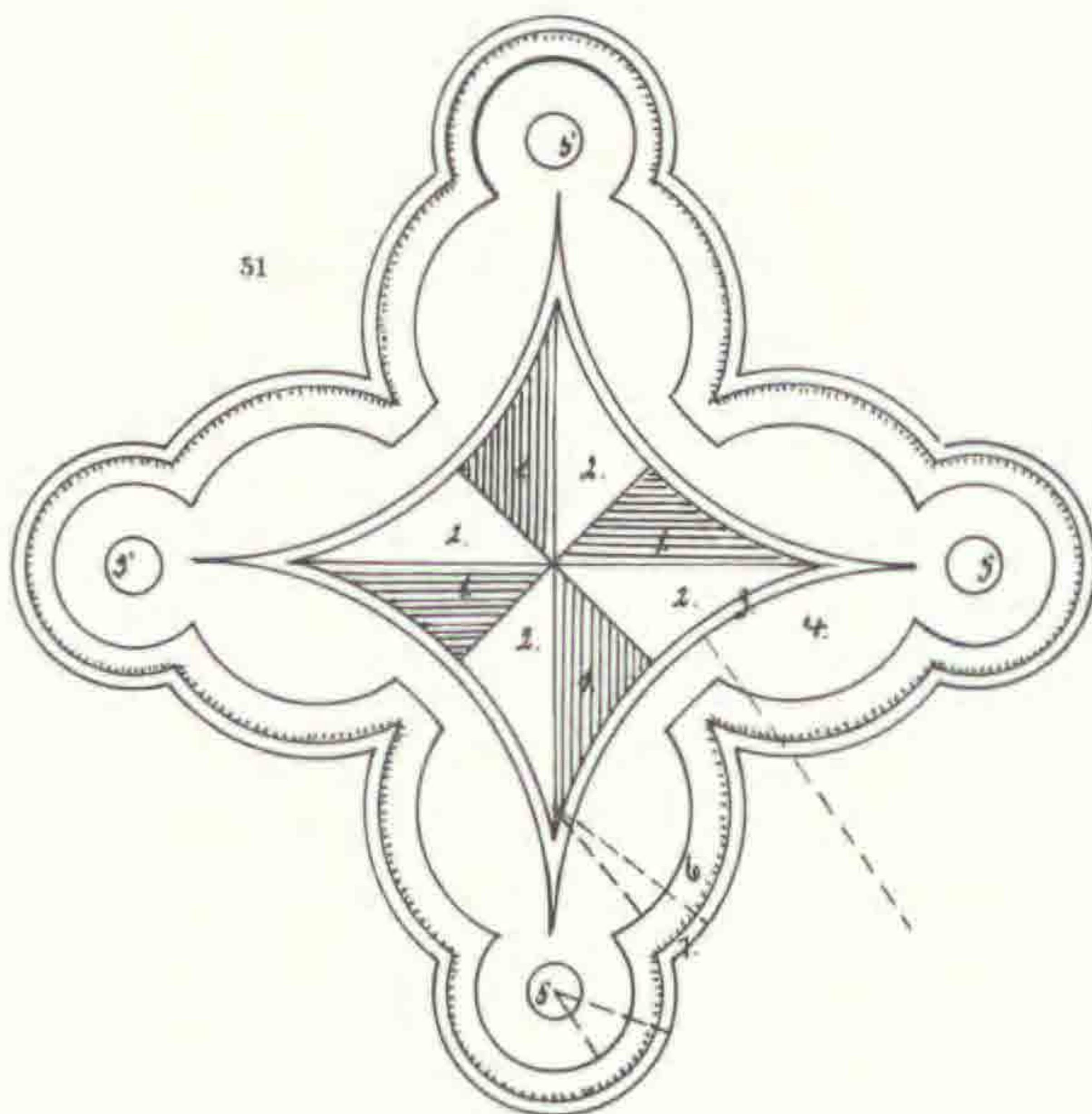

Fig. 6

Et af de lidt mere bizarre tæppebeds-forslag, forestillende en lyre med hele fire forskellige tilplantningsforslag (Nellemann, C. 1893).

Tilplantning, forslag 1

Figurens højde 7 a 9 fod.

1. Iresine lindenii, udenom Sedum carneum fol. var.
  2. Echeveria metallica.
  3. Sedum carneum fol. var.
  4. Knoldbegonia (rød) udenom Dactylis glomerata fol. var.
  5. Lobelia erinus Kaiser Wilhelm.
  6. Alternanthera paronychioides
  7. Echeveria secunda glauca, stillet på kant.
- Hele Figuren ophøjet 2 a 4"

Tilplantning, forslag 2

Figurens højde 8 a 12 fod.

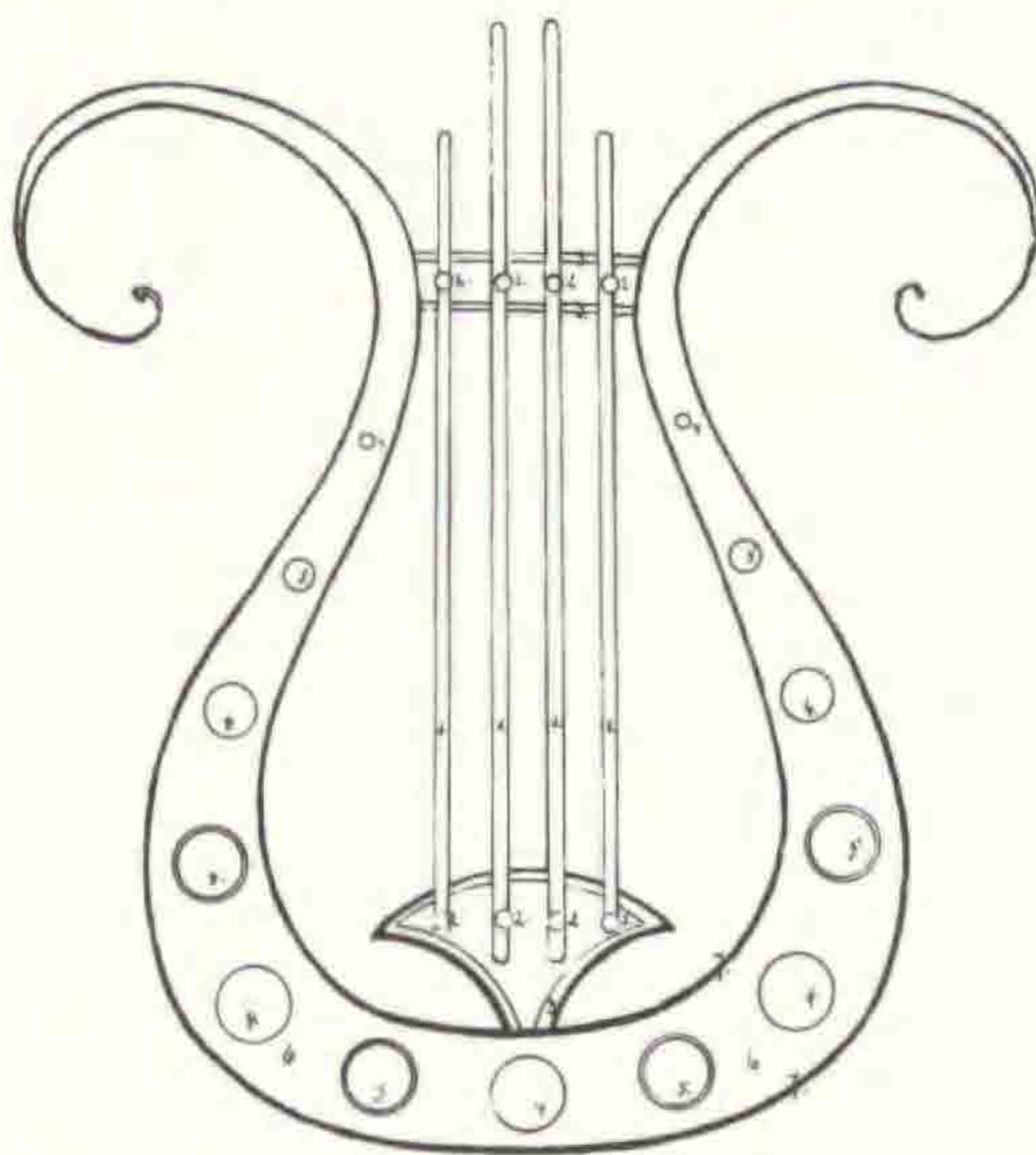
1. Sedum carneum fol. var.
  2. Echeveria metallica.
  3. Alternanthera paronychioides
  4. Centaurea candidissima
  5. Coleus Verschaffelti.
  6. Alternanthera nana compacta aurea.
  7. Sempervivum californicum; på Kant
- Hele figuren ophøjet 4 a 6"

Tilplantning, forslag 3

Hele Figuren tilplantet med Buksbom, 4 a 4" høj, som klippes.

Tilplantning, forslag 4

1. Iresine lindenii, udenom Dactylis glomerata fol. var.
2. Echeveria metallica, store planter.
3. Coleus Verschaffelti.
4. Lobelia erinus Kaiser Wilhelm.
5. Knoldbegonia (rød).
6. Alternanthera latifolia major.
7. Pyrethrum parthenifolium aureum (syn. Tanacetum parthenium "Aureum")

sotisk anstrøg. Disse bede blev ofte tilplantet flere gange om året med minutiøst udplantede planter i maleriske og sirlige former. Det berettedes at rige folk i England viste deres rigdom gennem længden på listen over udplantningsplanter til deres tæppebede: "ten thousand for an esquire, twenty for a baronet, thirty for an earl and forty for a duke."

Herhjemme udgav anlægsgartner Conrad Nellesmann en hel lille bog i 1893 med luttet forslag til sådanne bede. Her er alskens geometriske mønstre, cirkler, ellipser, ruder og stjerner, fyldt med ankre, delfiner, kongekroner og monogrammer. Her er borter med tunger, halvmåner, bladformer - alt hvad det victorianske hjerte kunne begære. Til bogens mønstre hører ikke bare et, men ofte flere forskellige forslag til tilplantningen; ikke så meget til de forskellige årstider, men mere så ejeren havde noget at vælge imellem.

Ud fra disse plantelister kunne man tro, at der var tale om et relativt begrænset antal disponible plantearter. Det er som tidligere nævnt langt fra tilfældet. Der var tale om langt flere arter, end vi kender og er vant til at bruge i dag. (Dengang var der konkurrence om at have flest forskellige sorter i frøkatalogerne. Så stor en konkurrence, at firmaer siges at have puttet samme frø i forskellige poser, under forskellige navne, blot for at kataloget kunne syne af mere). Det bekræftes også ved en gennemgang af listerne over anbefalelsesværdige "eetaarige Væxter" i J.A. Bentziens bog "Ledsageren i Blomsterhaven" fra 1859, en af datidens meget anvendte havebøger, udkommet i flere oplag. Heri nævnes 109 forskellige plantearter; og som det fremgår ved læsning af nedenstående fortegnelse, er 35-40 af dem totalt ukendte i dag - i hvert fald uden for snævre botaniske kredse. En stor del af bogens planter stammer fra det amerikanske kontinent, især Californien, der først blev optaget i USA i 1848 og dermed også først for alvor blev gjort tilgængelig for resten af verden. Allerede i 1833 havde der dog været engelske plante-ekspeditioner derude, udsendt af Det kongelige engelske Haveselskab, og de havde bl.a. hjembragt så velkendte sommerblomster som mølleblomst, *Clarkia elegans*, guldvælg, *Eschscholzia californica* og honningurt, *Phacelia tanacetifolia*.

Bentzien:

"Udvalg af smukke Sommervæxter"   Nuværende plantenavn

Blaablomstrende:

Ageratum coeruleum	<i>Ageratum houstonianum</i>
Anagallis coerulea	<i>Anagallis monelli</i>
Anagallis latifolia	<i>Anagallis monelli</i>
Anoda dilleniana	<i>Anoda cristata</i> ?
Brachycome iberidifolia	<i>Brachycome iberidifolia</i>
Campanula speculum grandiflora	<i>Legousia speculum-veneris</i>
Campanula speculum Lorei	<i>Legousia speculum-veneris</i> ?

Centaurea moschata fl. coeruleo
 Centaurea moschata fl. depressa
 Convolvulus tricolor
 Eutoca viscida
 Commelina coelestis
 Lobelia heterophylla major
 Lobelia ramosa
 Lupinus hartwegii
 Nemophila insignis major
 Nigella hispanica
 Nolana atriplicifolia
 Salpiglossis azurea
 Tournefortia heliotropioides
 Trachymene coerulea

Amberboa moschata
 Amberboa moschata
 Convolvulus tricolor
 Phacelia viscida
 Commelina tuberosa
 Lobelia heterophylla
 Lobelia tenuior
 Lupinus hartwegii
 Nemophila menziesii
 Nigella damascena
 Nolana paradoxa
 Salpiglossis sinuata
 ?
 Didiscus caeruleus

Hvidblomstrende:

Brachycome iberidifolia fl. albo
 Centaurea moschata fl. albo
 Chrysanthemum carinatum fl. albo
 Clarkia pulchella fl. albo
 Cynoglossum linifolium
 Gilia nivalis
 Helichrysum niveum
 Helichrysum macranthum
 Helichrysum robustum
 Iberis umbellata alba
 Iberis lusitanica
 Malope grandiflora fl. albo
 Nemophila maculata
 Nyctarinia capensis
 Oenothera acaulis
 Phlox drummondii fl. albo
 Xeranthemum fl. albo

Brachycome iberidifolia
 Amberboa moschata
 Chrysanthemum carinatum
 Clarkia pulchella
 Cynoglossum linifolium
 Gilia sp.
 Helichrysum niveum
 Helichrysum bracteatum ?
 Helichrysum bracteatum ?
 Iberis umbellata
 Iberis ?
 Malope trifida?
 Nemophila maculata
 Zaluzianskya capensis
 Oenothera acaulis
 Phlox drummondii
 Xeranthemum annuum

Gulblomstrende:

Argemone ochroleuca
 Bartonina aurea
 Calliopsis drummondii

Argemone mexicana
 Mentzelia lindleyi
 Coreopsis basalis

<i>Calliopsis bicolor</i>	<i>Coreopsis tinctoria</i>
<i>Chrysanthemum carinatum elegans</i>	<i>Chrysanthemum carinatum</i>
<i>Exscholtzia crocea</i>	<i>Eschscholzia californica</i>
<i>Exscholtzia compacta</i>	<i>Eschscholzia californica</i>
<i>Erysimum perovskianum</i>	<i>Erysimum perovskianum</i>
<i>Glaucium luteum</i>	<i>Glaucium flavum</i>
<i>Helianthus californicus</i>	<i>Helianthus annuus</i>
<i>Helichrysum</i>	<i>Helichrysum?</i>
<i>Hibiscus calysurus</i>	<i>Hibiscus calycinus?</i>
<i>Hymenoxis californica</i>	<i>Lasthenia coronaria</i>
<i>Lasthenia californica</i>	<i>Lasthenia californica</i>
<i>Limnanthes douglasii</i>	<i>Limnanthes douglasii</i>
<i>Linaria perezii</i>	<i>Linaria ?</i>
<i>Lupinus luteus</i>	<i>Lupinus luteus</i>
<i>Madia elegans</i>	<i>Madia elegans</i>
<i>Oenothera drummondii</i>	<i>Oenothera drummondii</i>
<i>Salpiglossis sulphurea</i>	<i>Salpiglossis sinuata ?</i>
<i>Sphaenogyne speciosa</i>	<i>Ursinia pulchra</i>
<i>Tagetes fl. plenissimo</i>	<i>Tagetes patula ?</i>
<i>Tagetes erecta</i>	<i>Tagetes erecta</i>
<i>Tagetes patula nana</i>	<i>Tagetes patula</i>
<i>Tagetes signata</i>	<i>Tagetes tenuifolia</i>
<i>Tagetes fistulosa</i>	<i>Tagetes erecta ?</i>
<i>Tropaeolum canariense</i>	<i>Tropaeolum peregrinum</i>

Rødlig og Rødblomstrende:

<i>Amaranthus giganteus speciosus</i>	<i>Amaranthus cruentus ?</i>
<i>Calandrinia grandiflora</i>	<i>Calandrinia grandiflora</i>
<i>Calandrinia umbellata</i>	<i>Calandrinia umbellata</i>
<i>Centranthus macrosiphon</i>	<i>Centranthus macrosiphon</i>
<i>Clarkia elegans fl.pl.</i>	<i>Clarkia unguiculata</i>
<i>Clarkia pulchella</i>	<i>Clarkia pulchella</i>
<i>Collomia grandiflora</i>	<i>Collomia grandiflora</i>
<i>Delphinium ajacis nana</i>	<i>Consolida ajacis</i>
<i>Cuphea purpurea</i>	<i>Cuphea ?</i>
<i>Cuphea silenoides</i>	<i>Cuphea lanceolata var. silenoides</i>
<i>Emilia flammea</i>	<i>Emilia javanica</i>
<i>Eucharidium grandiflorum</i>	<i>Clarkia concinna</i>

<i>Godetia purpurea</i>	<i>Clarkia purpurea</i>
<i>Godetia rubicunda</i>	<i>Clarkia rubicunda</i>
<i>Iberis umbellata superba</i>	<i>Iberis umbellata</i>
<i>Ipomoea purpurea</i>	<i>Pharbitis purpurea</i>
<i>Lavatera trimestris</i>	<i>Lavatera trimestris</i>
<i>Malope grandiflora</i>	<i>Malope trifida</i>
<i>Mesembryanthemum tricolor</i>	<i>Dorotheanthus gramineus</i>
<i>Oenothera lindleyana</i>	<i>Oenothera sp.</i>
<i>Oenothera purpurea</i>	<i>Oenothera sp.</i>
<i>Oenothera rosea alba</i>	<i>Oenothera rosea</i>
<i>Oenothera tenuifolia</i>	<i>Oenothera sp.</i>
<i>Phlox drummondii</i>	<i>Phlox drummondii</i>
<i>Polygonum orientale</i>	<i>Polygonum orientale</i>
<i>Saponaria multiflora</i>	<i>Saponaria calabrica ?</i>
<i>Scabiosa atropurpurea</i>	<i>Scabiosa atropurpurea</i>
<i>Senecio elegans atropurpurea</i>	<i>Senecio elegans</i>
<i>Silene atocion</i>	<i>Silene ?</i>

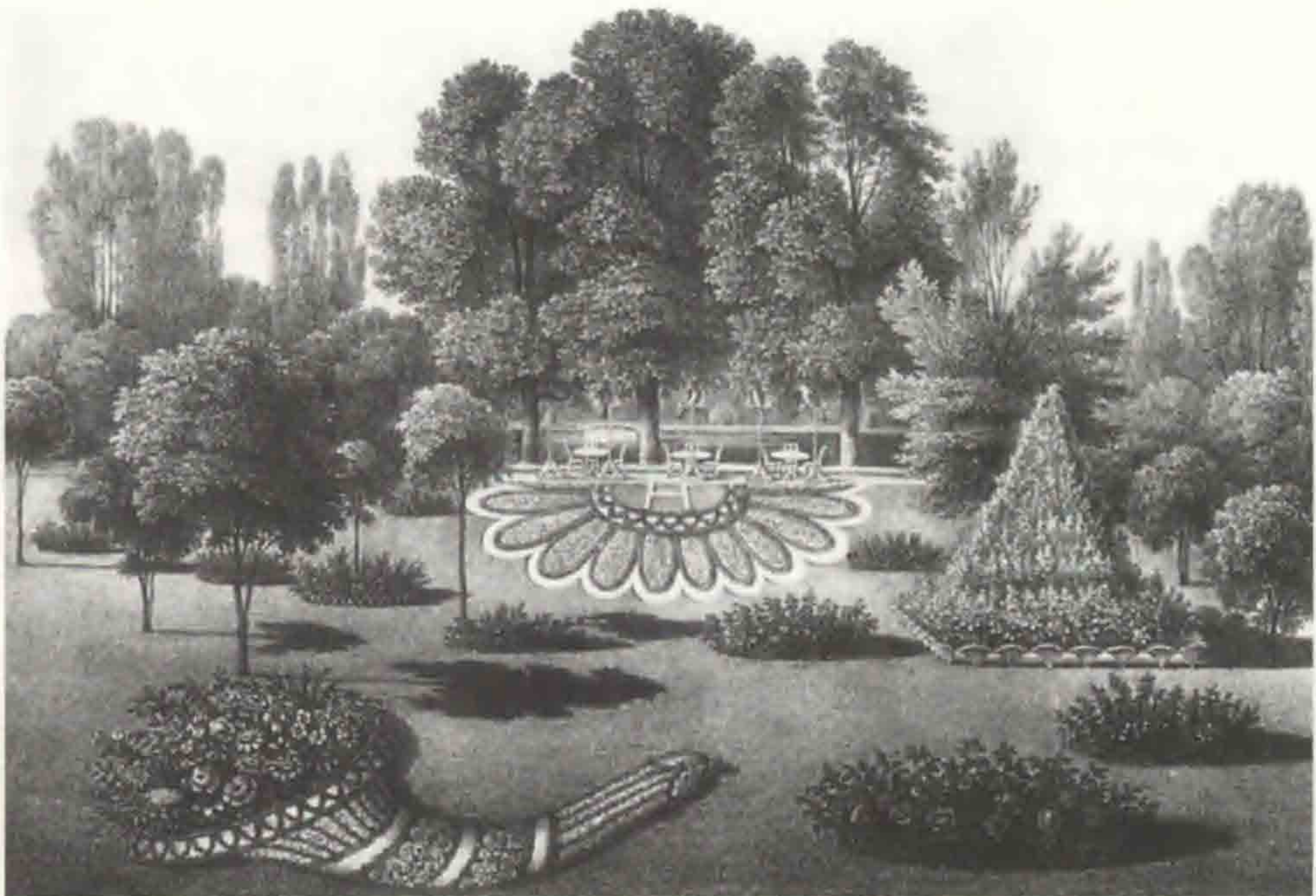

Fig. 7
Prins Pücklers park ved slottet Muskau i Østsachsen, med de mest sindrige anlæg og blomsterarrangementer (Essen 1997).

Silene pendula	<i>Silene pendula</i>
Tropaeolum majus atropurpureum	<i>Tropaeolum majus</i>
Viscaria oculata	<i>Silene coeli-rosa</i>
Xeranthemum annuum, fl. pl.	<i>Xeranthemum annuum</i>
Zinnia elegans	<i>Zinnia elegans</i>

Lila og Violetblomstrende

Aster tenellus	?
Centaurea americana	<i>Centaurea americana</i>
Collinsia bicolor	<i>Collinsia heterophylla</i>
Gilia capitata	<i>Gilia capitata</i>
Gilia splendens	<i>Linanthus ?</i>
Gilia tricolor	<i>Gilia tricolor</i>
Lupinus mutabilis	<i>Lupinus mutabilis</i>
Lupinus cruickshanskii	<i>Lupinus cruickshanksii</i>
Lupinus nanus	<i>Lupinus nanus</i>
Reseda odorata	<i>Reseda odorata</i>

Denne sidstnævnte måtte ifølge Bentzien aldrig mangle i haven!

Højre liste er ved hjælp af Zander, Handwörterbuch der Pflanzennamen (1993) og Johan Langes store plantekendskab og hjælpsomhed oversat til de i dag gældende navne.

Der er meget lille overlap mellem planteudvalget på Nellemanns og Bentziens lister. Det er der en væsentlig grund til. Bentzien omtaler kun brugen af sommerblomster til tæppebede som en enkelt af flere mulige anvendelser for "Sommervæxter". ... "thi ved dem kunne vi holde Haven i virkelig pyntelig Stand fra den Tid, Foraaret aflægger os sit første Besøg, og indtil Efteraarssolen kaster sine sidste matte Straaler over den. Vi kunne benytte dem til Udplantning paa de Bede og Grupper, paa hvilke Hyacinter og Tulipaner have fuldendt deres Flor, til at indtage en Plads imellem de vedvarende urteagtige Planter for at forebygge den Tomhed, som ville fremkomme her i den sidste Del af Sommeren; og enkelte af dem, især de som udmærke sig ved lav Væxt og glimrende Farver, kunne anvendes til Bepantning af smaa Grupper i Græsplainer eller til Indfatningsplanter." Altså til brug i tæppebede. Disse bede havde måske ikke nået deres fulde udfoldelse herhjemme på det tidspunkt, hvor Bentzien skrev sin bog, selv om stilen længe havde været kendt både i England, Frankrig og Tyskland. Specielt havde prins Pückler-Muskau (1785-1871) i årene omkring midten af 1800-tallet været en meget ihærdig dyrker af tæppebede i græs på sit gods Muskau i Østsachsen. Han skrev selv i sin bog "Andeutungen über Landschaftsgärtnerei, 1834:

"Da jeg anlagde min blomsterhave, gav jeg mig selv helt frie tøjler, og blandede det regelmæssige med det uregelmæssige uden hæmninger. Alligevel håber jeg at have opnået

harmoni i helheden. På en skitse gør bede i form af vifter sig særdeles godt, eller et H i en stjerne, eller firkanter som ligner de jødiske ypperstepræsters brystmærker, eller overflødhedshorn, eller et bed formet som en stor blomst, eller et S dannet af roser og forglemmigej, eller et bed som ligner påfuglefjer og lignende" ... "Jeg har allerede sagt at som regel er sammenhængende felter af een farve at foretrække fremfor en blanding af forskellige farver. For ikke at blive for vidtløftig, vil jeg som eksempel bare beskrive den forannævnte fjerbeplantning og overflødhedshornet:

I fjerbuketten blomstrer først krokus. Siden bliver der beplantet med sommerlevkøjer (*Matthiola incana*), således at der over det hele dannes striber i forskellige farver med et mørkt centrum. Herfra lysnes nuancerne ud mod periferien. (Det siger sig selv, at gartneren må tage hensyn til udplantningstiden når han driver dem i blomst.) Den samme effekt opnås dernæst med *Aster sinensis* (*Callistephus chinensis*), som blomstrer helt til efteråret, hvor vort ophold på landet alligevel plejer at ophøre. Som regel bliver kun de jagtglade tilbage, og de bryder sig ikke om blomster.

Overflødhedshornet får en gul spids, der dannes af *Mimulus guttatus*, som må sås i etaper for at vare helt frem til efteråret. Andre dele af hornet kolorerer man i andre farver ved hjælp af *Silene bipartita* (?), *Viola grandiflora* (*Viola x wittrockiana*) og *Lobelia ericoides* (*Lobelia erinus*?). Der hvor hornet flyder over af et broget blomsterflor, fremstilles dette ved hjælp af potter med blomster i alle mulige farver, gravet ned i jorden. Der plantes også nogle græskar for at gøre konturerne af overfloden mere ubestemte." (Teksten er oversat fra norsk af undertegnede).

Hvad man end mener om prins Pückler-Muskau og Conrad Nellemanns stil i anvendelsen af sommerblomster, må man sige at den har været usædvanlig levedygtig. Endnu i dag er det den stil, der præger anvendelsen af sommerblomster i mængder af offentlige anlæg, både her og i udlandet. Overbroderede - måske endda ufrivilligt komiske - ville vi kalde den slags bede, men bag denne overbrodering lå der alt andet lige et umådelig godt gartnerhåndværk. Næppe på noget andet tidspunkt har kvaliteten af den gartneriske kunnen været så høj og udvalget af planter været så stort. Det ses også på den samling af smukke, farvelagte beplantningsplaner, som Landbohøjskolen er i besiddelse af. Planer tegnet i slutningen af forrige århundrede og begyndelsen af dette af nogle af fagets fremmeste som Georg Georgsen, (senere professor på Landbohøjskolen) og Clemen Jensen, (senere kongelig haveinspektør) endnu mens de var havebrugskandidat-studerende.

De andre og mere moderate anvendelser, som Bentzien nævner, har desværre ikke vist sig helt så levedygtige, men kunne i højeste grad nok fortjene at blive taget op igen.

Planteudvalget i dag

Der er gennem mange år foregået et stort forædlingsarbejde inden for sommerblomsternes verden. En del af arbejdet har selvfølgelig bestået i at fremavle planter, der havde en or-

Fig. 8
Reklame for sommerblomster og
køkkenurter fra frøfirmaet
Ohlsens Enke (Paludan 1962)

dentlig hårdførhed, var sunde og blomstrede så længe som muligt, men derudover har forædlingsbestræbelserne for en stor del drejet sig om planternes udseende. Om at fremavle planter, der var så ensartede, så klart farvede og med så store blomster som muligt. Gerne fyldte eller måske med striber, pletter eller andre særheder. Planterne skulle være kompakte, helst dværgagtige i væksten. Selv om det betød at planterne ofte endte med at være næsten vanskelige at se på, med alt for store hoveder til alt for små kroppe. (I dag kan dværgvæksten som bekendt opnås ad kemisk vej, uden at man behøver at bruge energi på forædlingen. Det kan man let overbevise sig om, ved at plante de udtjente supermarkeds-potter med vinterasters ud i haven. Hvis de overlever, tager fanden ved dem og de er ikke længere 20 cm høje, men snarere 120 cm.)

Planterne skulle ikke være noget i sig selv, men kun gøre indtryk i kraft af ensartethed, mængde og evne til at dække store flader. Det fremgår med stor tydelighed af teksten i "Frilands-

blomster" (1949): "At sommerblomsterne i de fleste tilfælde relativt let lader sig gøre konstante, betyder imidlertid også, at de har mindst lige så let ved at degenerere, gå den modsatte vej, spalte ud, gå tilbage til forfædrenes oprindelige form, såfremt der ikke hele tiden er hånd i hanke med sagerne, ikke alene for at forbedre, men også for at vedligeholde. Et typisk eksempel har man i de mange selvsåede sommerblomster rundt om i privathaverne, *Calendula*, *Antirrhinum*, *Eschscholzia* m.fl., som allerede i første selvsåede generation viser tydelige tegn på at det går nedad med egenskaberne, urene farver, halvfylde i stedet for fyldte blomster, mindre blomster, uensartet vækst o.s.v." Man efterlades ikke i tvivl om hvad der er idealet for datidens sommerblomster. Hvis man overlader naturen til sig selv, så går det grueligt galt. Kontrol må der til.

Forædlingsarbejdet inden for sommerblomsternes verden er underlagt loven om udbud og efterspørgsel, lige som så meget andet, og nu er der heldigvis ved at spire en interesse frem efter andre typer af sommerblomster. Haverne ændrer udseende, der er interesse for blomsterenge og vilde planter og så må sommerblomsterne følge med. Ensartetheden er ikke længere nødvendigvis den vigtigste parameter. Endnu må man dog nok sige, at vi lider under altings centralisering, så hvis noget ikke kan sælges i tilstrækkelig store kvanter, så forsvinder det bare fra markedet. Det ses tydeligt, blot ved at sammenligne antallet af sommerblomster i Hother Paludans lille bog om sommerblomster, udgivet af frøfirmaet Ohlsens Enke, første gang i 1945, 4. gang i 1962. I denne udgave er opført 149 forskellige plantearter, mens en tilsvarende liste fra frøfirmaet Dæhnfeldt fra 1997 kun rummer 80. I løbet af de 35 år er ca. halvdelen af sortimentet forsvundet ud af markedet igen.

De senere år har åbnet for muligheden for nicheproduktioner af frø, hvor ildsjæle over hele verden har tilvejebragt et netværk af tilgængelige, alternative frøkilder. Herhjemme har vi bl.a. Frøposen i Kokkedal, som har koncentreret sig specielt om krydderurter og "glemte køkkenurter", I Sverige har Runåbergs Fröer et lignende sortiment, mens Cry-udt-hoeck i Holland og Chiltern i England har specialiseret sig i blomstrende planter af alle slags. Blot for at nævne nogle få. Den største hjælp til at finde frem til de usædvanlige sommerblomster kan man dog få fra bogen "The Seed Search", som er en fortegnelse over hvem der forhandler hvilke frø verden over. Den rummer en fortegnelse på over 40.000 frøarter og tilhørende leverandører (2. udgave 1997), alle samlet, redigeret og udgivet af Karen Platt, en engelsk planteentusiast. Så selv om man næppe kan forvente i fremtiden at støde på hverken Bentziens *Collinsia heterophylla* og *Calandrinia umbellata* eller Paludans *Mentzelia lindleyi* i de store firmaers kataloger eller på hylderne i byggemarkedet, er der heldigvis muligheder til stede for de af os, der lider af en planteinteresse ud over det sædvanlige.

Litteratur

- Bentzien, J.A., 1859: *Ledsageren i Blomsterhaven*, Thaarup
- Biblen 1980: *Det Danske Bibelselskab*
- Block, H.R., 1647, 1984: *Horticultura Danica*, Wormianum
- Boye, G., 1972: *Havekunsten i Kulturhistorisk Belysning*, DSR Forlag
- Brickell, C. (red.), 1996: *The A-Z Plant Directory*, Dorling Kindersley
- Carter, T., 1988: *The Victorian Garden*, Bracken Books
- Cock-Clausen, S., 1999: *Drivhuset i 1700-tallet*, DSR Forlag
- Encke, B. og Seybold, 1993: *ZANDER Handwörterbuch der Pflanzennamen*, Ulmer
- Essen, M. von, 1997: *Hager til lyst og nytte, Hagekunsten gennem tusen år*, Schibsted
- Hansen, K. (red.), 1981: *Dansk Feltflora*, Gyldendal
- Hobhouse, P., 1992: *Plantes in Garden History*, Pavilion
- Jensen, V. og Paludan, H.K., Sørensen, C.T., 1949: *Frilandsblomster*, Emil Wiene
- Johnson, H., 1988: *The Principles of Gardening*, Mitchell Beazley
- Lange, J., 1999: *Kulturplanternes indførselshistorie i Danmark*, DSR Forlag
- Lassen, H., 1963: *Stilhistorie*, Hernov
- Nellemann, C., 1893: *Tilplantning af Tæppebede*, Miloske Boghandels Forlag
- Paludan, H., 1962: *Sommerblomster*, J.E. Ohlsens Enkes Forlag
- Platt, K., 1997: *The Seed Search*, Karen Platt
- Schmitz, J., 1992: *Fra Renæssance til Romantik*, Thaning & Appel
- Schul, J., 1998: *Sommerblomster*, Politikens Forlag
- Thomson, D., 1893: *Handy Book of the Flower Garden*, Blackwood and Sons

Turen gik til Düsternbrook, Wörlitz og Machern Nogle betragtninger om danske havers tyske bagland

The tour headed towards Düsternbrook, Wörlitz and Machern. Some reflections on the German hinterland of Danish Gardens

Keywords: Parks, Gardens, History, Germany, Denmark

Margrethe Floryan*

1. Landskabeligt sceneri fra Ilm-parken i Weimar (1776-86). I baggrunden ses det Romerske Hus, opført 1792-8. (Foto: forfatteren, 1999).

“Jeg gjorde endnu samme Eftermiddag en Spadseregang fra Kiel, giennem den yndige Allee langs med Strandbredden til Skovbrinken ved Planteskolen Düsternbrook, et Sted, der har overmaade megen Lighed med vores Springforbi...” (J. Baggesen).

I 1999 var Weimar europæisk kulturby, og digterfyrsten Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832) stod med sin 250-fødselsdag i begivenhedernes centrum. Hans store barokke hus i centrum fremstod påny, som om programmet lød på middag med hertugen,

besøg hos Charlotte von Stein og siden en spadseretur ud til det Romerske Hus i parken ved Ilm-floden (fig.1). I stuerne blomstrede pelargonierne flittigt, og i haven knejsede stokrose, pæon, nellike, dahlia, rose og alle de andre botaniske yndlinge. Frodigt var der også bag det hvide stakit ved Goethes berømte 'Gartenhaus' i Ilm-parken (note 1).

'Goethe-tidens haver'

Goethes kunstneriske og naturvidenskabelige netværk var stort. Talrige kolleger og kunstmæcener fra syd og nord, øst og vest kom til Weimar, og Goethes værker var fællesgods for hele det oplyste Europa. Goethe havde et meget indlevet forhold til tidens og sine egne haver. I digtene portrætterede og priste han talrige blomsterarter, og havescener og -stemninger danner baggrund og samtaleemne i adskillige prosatekster. Han tegnede og gjorde talrige botaniske optegnelser, og alt dette har tilsammen givet ham en fremtrædende plads i tysk havehistorie. Derfor er 'Goethe-tidens haver' at forstå som mere end et blot periodebegreb (note 2).

Tyskland: Fjendeland og bagland

I Christian Ellings klassiker om Danmarks stemningshaver, *Den romantiske Have*, omtales Goethe for sin *Die Leiden des jungen Werther* og sin kildepoesi, det barkklædte hus (1778) i Ilm-parken og havetableauerne i det nærliggende Tierfurt (note 3). Disse henvisninger indgår i en omfattende mosaik til bestemmelse af den europæiske horisont, som den danske landskabshaves fortalere og udøvere forholdt sig til. Dog synes Goethe her nærmest at forsvinde i strømmen af engelske og franske forbilleder.

Den tyske indflydelse på dansk havehistorie forekommer mig generelt undervurderet. Få er henvisningerne til f.eks. Sachsens og Thüringens haver, som bl.a. 1700-tallets rejsende besøgte -fra Frederik IV i 1709 til Antoine de la Calmette i 1799. Betydningen af de mange og nære familiebånd til de tyske fyrstendømmer er i den sammenhæng også underkendt. Gemt og glemt er snesevis af navne på tyske gartnere, der generation efter generation rejste ud og bl.a. fik ansættelse ved de store og større haver i Danmark. Den intense brug af tysk faglitteratur, oversættelserne og bearbejdningen af disse kilder er stedmoderligt behandlet. Til dette kompleks hører også vor traditionelt flittige brug af tyske havebegreber (note 4).

Havens moralske imperativ

Hvor arkitektur- og stilhistorie, tilskrivnings-og dateringsproblematikker, planer og plantespørgsmål er velkendte og grundigt bearbejdede aspekter inden for havehistorien, er filosofi, moral og mentalitet mere sjældent anvendte begreber. Men eftersom den tyske tradition netop er så mættet med moralfilosofiske betragtninger, er der en idé i at

2. Landskabshaven (omlagt 1786) ved slottet i det slesvigske Eutin, C.C.L. Hirschfelds fødeby.
(Foto: forfatteren, 1999)

forbinde denne synsvinkel med undersøgelserne på det dansk-tyske felt.

Bla. Kant, Goethe og Hirschfeld betonedede havens moralske dimension. Herfra har denne holdning præget væsentlige haveskribenter og havepraktikere på både tysk og dansk grund. For mig at se var adskillige af de betragtninger, som arkitekter og gartnere i mellemkrigstiden fremsatte om 'den kommende have' (f.eks. G. Allinger, K. Foerster og G.N. Brandt) rundet af denne tradition. At det moralske engagement står så centralt i de senere års forsøg på at sikre en såkaldt bæredygtig havekultur, er endnu et incitament til at undersøge de historiske forudsætninger bag, hvad jeg vil kalde 'havens moralske imperativ'.

Mellem digtere

Et par spadestik i det dansk-tyske felt viser, hvordan danske havemæcener, gartnere, have-og landskabsarkitekter i generationer og med største selvfølgelighed har øst af tysk ekspertise, tradition og mode (note 5). I det følgende er blot nævnt et par eksempler fra mit undersøgelsesfelt (note 6).

Med grev J.H.E. Bernstorff som leder af Tyske Kancelli og gæstfri vært på Bernstorff Slot, familien Münter som samlingspunkt for den tyske menighed ved Skt. Petri Kirke og adskillige tyske kunstnere og digtere var der i København i 1700-tallets anden halvdel

et særdeles frugtbart dansk-tysk kulturliv.

Det var i høj grad de tyske digtere, der sang det danske have-og friluftslivs pris. Og skal vi tro Stolberg og Klopstock, kom badeture i Sundet og skøjteløb på Lyngby Sø snart i lige så høj kurs som poesi og hængepil, snoede stier, pittoreske broer og kildevand.

Mellem teologer, publicister og fantastaster

C.C.L. Hirschfeld - teolog, professor i æstetik og administrator af planteskolen i Düsternbrook nær Kiel -er selvsagt en hovedkilde (fig.2). Vi ved, at flere af hans anvisninger og forlæg blev omsat i praksis -f.eks. i Sachsen, Slesvig og Jylland. Af indlysende grunde dedikerede han sit berømte fembindsværk *Theorie der Gartenkunst* (1779-85) til arveprinsen. Hertugdømmerne hørte under den danske krone, og kontakten -også agrarpolitisk -til disse egne var særlig intens.

3. Parti fra den kinesiske have (1793-7) i Oranienbaum nær Wörlitz og Dessau. Også Oranienbaum var et af Calmettes rejsemål.
(Foto: forfatteren, 1999)

egne var særlig intens.

Burghsdorfs, Wildenows og Münchhausens værker (især Hausvater) blev også grundigt konsulteret. I øvrigt digtede Münchhausen sine fantastiske fortællinger med henblik på sine egne havegæster; grotten i Marienwerder, en af de første tyske landskabshaver, var den foretrukne ramme.

I 1787 havde J.L. Mansas Hauge-Katechismus indbragt forfatteren Landhusholdningsselskabets guldmedalje. Bogen var i sin form inspireret af Luthers metodik. Hvilke kilder, Mansa havde med fra sin tid i Gutenbrunn og omegn -og måske brugte under sit lange virke i Danmark, er et interessant og udforsket aspekt af periodens dansk-tyske netværk. Mansas bøger blev oversat til bl.a. tysk og russisk.

Mellem logebrødre

Inden for 1800-tallets første tiår blev

4. Karl Foersters planteskole i Potsdam-Bornim nær Berlin, grundlagt 1910 og stadig i drift.
(Foto: forfatteren, 1999)

det danske landskab et yndet litterært motiv. Chr. Molbech, belæst bibliotekar, gjorde sine berømte vandringer -tilsyneladende ikke så meget til fods, som blot i tanken -, og ganske betegnende gik hans associationer fra de sjællandske bakketoppe til de tyske og schweiziske bjergscenerier, som beskrevet hos Gessner og Haller.

Baggesen havde til gengæld gjort rigtige rejser, og i hans beskrivelser og stemningsbilleder i *Labyrinten* eller *Reise gennem Tydskland, Schweiz og Frankerig* (1792-93) er der flittige henvisninger til Goethe, Voss og Klopstock. Også Hirschfeld nævnes.

Med Baggesen og hans kontakter er et af flere bånd til tidens indflydelsesrige tyske frimurerkredse også givet. I Wörlitz, Machern og Potsdams Neuer Garten var frimurerverdenen sat i havekunstnerisk regi, og der var vel flere end Calmette, som fra Danmark rejste ud og besøgte disse anlæg?

Calmettes 'Wahlverwandtschaften'

Siden munke fra Roskilde stift bosatte sig ved Eldena ved Dänische Wiek nær Greifswald, fulgtes smag, stil, frugt-, grønt-og blomstertradition tæt ad i haverne på begge sider af Østersøen. Altså er det ikke kun de hvide klinter og bøgeskoven, der bl.a. lader Møn og Rügen minde så meget om hinanden.

F.eks. blev Calmettes rejse til Prøjsen, de anhaltinske fyrstendømmer, Sachsen og videre sydpå til Riesengebirge ganske afgørende for både Liselund- og Marienborg-havernes udformning og ikonografi (note 7). I Potsdam og i Wörlitz og Oranienbaum ved Dessau gjorde Calmette flittigt botaniske notater på fransk og latin (fig.3). Hans mange tegninger og sekretæren Detraz' optegnelser er også vigtige kilder. Og ligesom Wörlitz og Oranienbaum inspirerede til Liselunds ægyptiske og kinesiske tableauer, anes Machern-havens (nær Leipzig) kærlighedstematik og borgsceneri, Teplices (beliggende mellem Dresden og Prag) bjergsilhouet og kurtradition som kilde til andre af Liselunds oprindelige scenebilleder.

Mission og mellemkrigstid

Spørgsmålet om omfanget og karakteren af dansk havebrugs og havekunsts tyske kilde materiale stiller sig med fornyet styrke, når man ser nærmere på de mange og tætte forbindelser mellem tyske og danske fagfolk i mellemkrigstiden (note 8).

En af periodens mest fremtrædende tyske gartnere var Karl Foerster (1874-1970). Han virkede i Berlin og Postdam-Bornim (fig.4). Fra dansk side var der i tidsskriftet *Havekunst* (1930) opmærksomhed omkring hans arbejde med stauder. Hans formidlingsvirksomhed i tidsskriftet *Gartenschönheit*, dette "Europas mest statelige Tidsskrift for Havekunst", blev prist i høje toner.

Hos Foerster -som hos G.N. Brandt -var det gartneriske og botaniske et hovedanliggende. I øvrigt fotograferede begge særdeles ivrigt. Men både ridderspore og floks havde i Foerstes fortolkning og utrættelige eksperimenteren en dybere mening. Også hans store forfatterskab var i høj grad præget af en overbevist etisk-religiøs livsopfattelse (note 9). Disse forhold bekræfter pointen i at fokusere på havens moralske dimension inden for rammerne af en revaluering af de dansk-tyske haveforbindelser.

Foerstes have i Bornim retableres forud for 'Bundesgartenschau 2001', og der er nyligt gennemført omfattende arbejder i de fleste af ovennævnte 17-og 1800-tals haver.

* Lic.phil. Margrethe Floryan, museumsinspektør ved Thorvaldsens Museum. Forfatter til *Gardens of the Tsars. An Analysis of the Aesthetics, Semantics and Uses of Late 18th Century Russian Gardens*, Århus & New York 1996.

Noter

1. Om Goethes haver, jvf. Ahrendt, D. & Aepfler, G., *Goethes Gärten in Weimar*, Leipzig 1994. Udover digtene repræsenterer også Goethes breve en central kilde til hans haveopfattelse og brug af Weimar-haverne, jvf. f.eks. brev til grevinde Stolberg, dateret 17.-24.5.1776.

2. Jvf. Rave, P.O., *Gärten der Goethezeit*, Leipzig 1941 og Günther, H. (red.), *Gärten der Goethe-Zeit*, Leipzig 1993.

3. Elling, C., *Den romantiske Have* (1942), København 1979, 66, 133, 144.
4. Følgende henvisninger til omtale af tysk indflydelse på dansk havekunst er blot udvalgte eksempler. J.B. Hartmann skriver i 'Dansk herregårdsarkitektur', i: Roussell, Aa., *Danske slotte og herregårde*, København 1963-66, bd. 16, 257 om landskabshaven som værende kommet "til Danmark fra England via hertugdømmerne". Jvf. også Salto Stephensen, L., 'Danish Landscape and Landscape Gardening', i: *Journal of Garden History*, vol.17, 1997, 297: "The roots of the genesis of the landscape garden in Denmark point to England via Germany." Men ingen skriver mere uddybende om andre og andet end Hirschfeld og hans entourage. Om C. Ellings syn på tysk havekunst o.1800 jvf. bl.a. *Den romantiske Have*, København 1979, 16. Om vurderingen af Pückler-Muskaus betydelige forfatterskab og rige haveliv, jvf. Sørensen, C. Th., *Europas Havekunst. Fra Alhambra til Liselund*, København 1959, 261-2. Om tyske bidrag til dansk havelitteratur, jvf. Lange, A., 'Dansk Havebrugslitteratur', i: Bruun, S. & Lange, A. (red.), *Danmarks Havebrug og Gartneri til Aaret 1919*, København 1920, især 717-20.
5. Jvf. evt. også min artikel 'On German Resonance in Danish Horticulture around 1800', i: *Dutch Yearbook on Garden and Landscape Design*, red. Eric de Jong, forventes publiceret primo 2000.
6. Tak til Novo Nordisk Fondens Humaniora-Udvalg og til Statens Humanistiske Forskningsråd for økonomisk støtte til dette projekt.
7. Jeg forbereder på baggrund af det bl.a. på Nationalmuseet beroende kildemateriale en artikel om den betydning, Calmettes rejser havde for Liselund-og Marienborg-haverne. Forventes publiceret i *Fra kvangård til humlekule. Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab*, 2000. Bl.a. bør Ermenonville-havens rolle som forbillede for Liselund, jvf. Sørensen, C.Th., *Europas Havekunst. Fra Alhambra til Liselund*, København 1959, 277, revideres.
8. Jvf. bl.a. Hauxner, M., *Fantasiens have*, København 1992.
9. Til dette aspekt i Karl Foerstes mange skrifter, jvf. f.eks. *Garten als Zauberschlüssel. Ein Buch von neuer Abenteuerlichkeit des Lebens und Gärtnerns unter dem Zeichen erleichterten Gartenwesens* (1934), Sulzberg/Allgäu 1988.

Vandrelærere og vandregartnere

Travelling horticultural advisers

Keywords: Advisers, Adult education, Teachers, Gardens, Fruit trees, Pruning, Private gardens, History, Denmark

Finn T. Sørensen

Indledning

“Der var engang, hvor det, at såkaldte vandregartnere besøgte samtlige medlemmer for at beskære de unge frugttræer, var noget meget væsentligt. Nu er dette forlængst afløst af havebrugskonsulenters besøg for at planlægge, vejlede og hjælpe til at gøre haven både nyttigere og smukkere, måske også lettere at passe.”

Sådan skriver daværende formand for Østifternes Haveselskab Johs. Blach i selskabets 75 års jubilæumsskrift i 1963 om vandregartnere (Blach 1963). De eksisterede dog frem til 1971 i Københavns amts afdeling. Men hvad skjuler sig bag begrebet vandregartnere eller vandrelærere, som de oprindeligt kaldtes?

Ordbog over Det danske Sprog skriver om vandrelærer som: 1) (historisk) en “person, der vandrer omkring for at udbrede en lære, sprede oplysninger og lign. 2) (skole) en “omgangslærer”. 3) en “gartner” (Dahlerup 1952).

Vandrelærer i Danmark

Sønderjyske vandrelærere

Ved tabet af Sønderjylland i 1864 kom det danske sprog under pres og kort tid efter begyndte de første vandrelærere i dansk deres virksomhed. Især efter 1888, blev der yderligere brug for vandrelærere i dansk, da de tyske myndigheder besluttede at undervisningen i skolerne skulle ske på tysk. Efter genforeningen i 1920 var der i Sydslesvig behov for ekstra undervisning i dansk for det danske mindretals børn og unge. Vandrelæreren underviste i private hjem. Tilsvarende havde det tyske mindretal i Sønderjylland vandrelærere i tysk. I 1996 var der kun en enkelt vandrelærer tilbage. (Bengtsson 1996)

Vandrelærerinder

I sidste halvdel af forrige århundrede havde man vandrelærerinder. De rejste rundt til landets forsamlingshuse, hvor de ved praktisk og teoretisk undervisning formidlede faget husøkonomi, der omfattede kost-, bolig-, familie-, samfunds- og tekstilfag. Vandrelærerinder

lærerinderne forsvandt ved fremkomsten af husholdningsskolerne omkring århundredeskiftet. (Alstrup, E. og Olsen, P.E., 1991. Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk I:146-147.)

Landbruget

Indenfor landbruget startede den første vandrelærer i Maribo amt i 1875. (Pedersen 1938).

Vandrelærer - vandregartner

I forbindelse med havebrug var en vandrelærer eller vandregartner en gartneruddannet person eller en person med interesse for havebrug, selvlært eller oplært til at kunne formidle en teoretisk og praktisk vejledning om behandling af frugttræer og frugtbuske. Gennem foredrag for større forsamlinger, personlig vejledning i små forsamlinger i private hjem, og praktiske vejledninger i private haver udbredte vandrelæreren kendskabet til beskæring, sygdoms- og skadedyrsbekæmpelse, plantning af frugttræer og buske, samt frugtsorter, sortering og pakning af frugt for medlemmerne af Østifternes Haveselskab. Hele vandrelærervirksomheden byggede næsten udelukkende på at fremme frugtavlens. Andre havebrugsemner berørte vandrelæreren/vandregartneren kun i sjældne tilfælde. Dels var der regler for, hvilke emner de måtte komme ind på og dels var vandrelæreren specielt uddannet til frugtavlens. Der var tilfælde hvor vandrelæreren kun måtte vejlede i dyrkning af køkkenurter, såfremt køkkenurterne fandtes i frugthaven (Fredensborg amts afdeling). Rent praktisk foretog vandrelæreren for de medlemmer, der måtte ønske det, enten en vejledning i beskæring eller han beskar et vist antal unge frugttræer ikke over 5 år gratis.

Østifternes Selskab til Frugtavlens Fremme - Østifternes Haveselskab

Østifternes Selskab til Frugtavlens Fremme, der blev stiftet i 1888, begyndte sin virksomhed i 1889. Foreningens formål var at virke til frugtavlens fremme i Østifterne. Til dette formål startede man aktiviteter som: Foredrag, frugtudstillinger, uddeling af frugttræer og frugtbuske til sine medlemmer, vandrelærervirksomhed, trykte vejledninger og periodiske skrifter. Selskabet bestod af hovedselskabet, 10 amtsafdelinger og herunder en række kredse (Anonym 1895).

Den 17. juni 1908 skifter foreningen navn til Østifternes Haveselskab. Foreningen var oprindelig udelukkende lagt an på at fremme frugtavlens, men som følge af tidens udvikling blev dyrkning af andre haveplanter taget mere op (Anonym 1908).

Vandrelærervirksomheden, der kom igang i 1889, var fra starten en af hovedopgaverne.

Østifternes Forening til Frugtavlens Fremme modtog store tilskud fra bl.a. Det Ha-

geske Familielegat, Det Raben-Levetzauske Fond, Det Classenske Fideicommis og Staten. Afdelingerne sender 10 % af medlemskontigentet til hovedkassen (Hage 1897).

Landets tre haveforeninger slår sig sammen under navnet "De samvirkende danske Haveforeninger". De tre foreninger er fuldt selvstændige foreninger. De udgiver sammen fra 1901 tidsskriftet Haven som kommer 2 gange månedligt. Samtidig ophører Østifternes Selskab til Frugtavlens Fremme's blad Ydun, der fra 1894 til 1900 nåede at udkomme med 7 årgange (Redaktionen 1901).

Kurser

Med det formål at uddanne flere vandrelærere og samtidig at gøre deres arbejde så ensartet som muligt, blev der afholdt kurser dels lokalt af amtsafdelingerne og dels af Østifternes Haveforening.

I 1892 begyndte man i Holbæk amts afdeling at uddanne egne vandrelærere eller beskærere. Dette år var der 5 mand på kursus. Allerede i 1893 beskærte en af dem, skomager Hansen, Skamstrup, således de unge frugttræer for medlemmerne i Skamstrup kredsen (Matthiesen 1894). Det samme gentog sig i 1894. I rejseberetning bemærkedes, at nu kunne skomager Hansen, Skamstrup stå på egne ben. (Anonym 1894a)

På Bornholm uddannede man selv vandrelærere, som derpå kom ud til alle medlemmerne, for bl.a. at beskære frugttræer. Det var den energiske formand plantør H.C. Kofoed, der stod for uddannelsen af vandrelærerne. (Pedersen 1938). Deres viden blev løbende holdt vedlige. F. eks. i januar 1894 afholdtes et møde i handelsgartner Sørensen's have i Rønne, hvor vandrelærerne demonstrerede deres kunnen, i relation til foreningens principper, i overværelse af nogle af afdelingens bestyrelses medlemmer og havebrugskandidat Elberg. Der var små uoverensstemmelser, som blev rettet (Kofoed 1894).

I perioden 1908 til 1930 afholdt Østifternes Haveforening kurser à 3 til 5 dages varighed, som regel hvert år. Kursusstederne var bl.a. Vilvorde i Charlottenlund, Kærhave husmandsskole, Fyns Stifts Husmandsskole, Landsgrav ved Slagelse og Grundtvigs Højskole i Lyngby. Der var 17 deltagere på det første kursus i 1908 på Vilvorde.

Den 11. til 13. februar 1913 afholdtes kursus for vandrelærere hos forstander Hans Knudsen, Landsgrav pr. Slagelse. Kurset koster 2,50 kr pr. dag og deltagerne skal medbringe håndklæde og sengetøj. Rejseudgifterne vil blive godtgjort (Deichmann 1913). I annonceringen af dette kursus fremgår det, at der bl.a. vil "blive demonstreret Jordbehandling ved Sprængning med Sprængstofpatroner, samt Paasætning af Frugttræbælter til befordring af Frugtbarhed hos Frugttræerne" (Deichmann 1913b). Det er "sprængstoffet Ammonchachycite, som anvendes til Jordsprængning til Erstatning for Reolgravning" (Deichmann 1913c). Ammonchachycite forhandles af købmand Chr. F. Jensen's Søn, Jyderup, efter tilladelse fra justitsministeriet (Anonym 1913).

Gartnerfagets forløbere for vandrelærere

Før vandrelærervirksomheden blev vel etableret, havde der været et par enkelte tiltag. I 1884 havde lærer C. Matthiesen på Det kgl. danske Haveselskabs foranledning rejst i Holbæk amt for at vejlede mindre jordbrugere i frugtavl. I 1886 anmodes Det kgl. danske Haveselskab om at søge midler hos regeringen til at ansætte en gartner, der kunne ansættes i en egn, hvor frugttræerne er forsømte. Der tænkes på Præstø amt. På finansloven 1888/89 er afsat et beløb til dette formål. Denne anmodning er gengivet i "Vort Havebrug" oktober 1886 og underskrevet H.C. Bredsted, A. Hage, C. Hoffmann, N.P. Rasmussen, Tyge Rothe, Tillisch, J. Uldall og A. Zeiner-Lassen, samt omtalt i Det kgl. danske Haveselskabs beretning for 1887 (Pedersen 1938)

Fig. 1
Vandrelærer, pomolog og lærer C. Matthiesen.
Danmarks første vandrelærer indefor havebrug.
Han var først udsendt af Det kgl. danske Haveselskab og senere af Østifternes Forening til Frugtavlens Fremme til flere amter.

Vandregartner C. Matthiesen

Pomologen, læreren C. Matthiesen blev 87 år, født på Als i 1841, død 1929, men efter besættelsen i 1864-65 rejste han til Gunsømagle, hvor han var lærer. Han var dog meget mere kendt som pomolog og vandregartner. I 1880'erne var C. Matthiesen vandrelærer/vandregartner for Det kgl. danske Haveselskab og senere en af de mest benyttede vandrelærere for Østifternes Selskab til Frugtavlens Fremme. Han fungerede som udsendt vandrelærer rundt omkring på Sjælland og Fyn. Han skrev talrige artikler om frugt og udgav en dansk pomologi: "Dansk Frugt" i 1913 på 318 sider og med 350 afbildninger udført af C. Matthiesen selv. Der udkom et 3. bind i 1924. C. Matthiesen var æresmedlem af Det jyske Haveselskab, alm. dansk Gartnerforening og den tyske og den svenske pomologiske forening (Pedersen 1929).

Det jyske Haveselskab

Fra Det jyske Haveselskab blev stiftet i 1873 til 1899 havde man ingen vandrelærervirksomhed, men i 1900 starter en, hvor man i 7 amter vil besøge 139 haver.

Der vil blive undervist i teoretisk og praktisk have dyrkning. Det er en virksomhed, man håber at kunne udvide (Anonym 1901a). I november 1900 afsættes der 30 dage til møder med dertil knyttede havebesøg.

I marts- april 1901 udsender Det jyske Haveselskab vandrelærere, der vil afholde 50 havemøder og foredrag. Der annonceres efter interesserede. Mødestederne bør vælges gruppevis, f.eks. i 2-4 nær hinanden liggende landsbyer, så vandrelæreren fra dag til dag kan besøge disse uden udgift for mødedeltagerne (Anonym 1901b).

De jyske vandrelæreres fagområder er langt bredere end Østifternes Haveselskabs vandrelæreres, idet de ved havemøder og foredrag kommer ind på alle forhold i relation til haven som frugthavernes, læplantningernes og urtehavernes anlæg og pleje, havesagernes bedste opbevaring og havearbejdets rette udførelse (Anonym 1901c).

Det jyske Haveselskabs vandrelærere er ikke specielt uddannede personer til dette arbejde, men her anvendes konsulenter med en større og bredere uddannelse. Vandrelærerne er konsulent J. Kornerup, statskonsulent W. Riedel og forstander P. Henriksen. Udtrykket vandrelærer forsvinder da også hurtigt og fremover anvendes betegnelsen konsulent.

Københavns amts afdeling

Da afdelingen ikke havde en fast ansat vandrelærer, fungerede lærer Claus Matthiesen som vandrelærer i 1896 og 1897. Senere ansatte man gartner P. Nielsen, Fredensborg som vandrelærer. Han virkede i Københavns amts afdeling til 1924. I sin beretning fra 1896 skriver C. Matthiesen: "Megen Tilslutning har disse Møder ikke vundet, og i det hele taget synes det, som om Interessen for Frugtavl kun er ringe her i Amtet. Der vil derfor sikkert udkræves megen Agitation og meget Arbejde for at bringe Sagen frem." (Pedersen 1938).

Der havde i lang tid været for meget arbejde for én mand, så i 1923 ansatte man havebrugskandidat Hans Mosegaard som konsulent. Behovet for vejledning var stigende, så i 1931 ansattes endnu en konsulent, havebrugskandidat Harry A. Hansen. Samtidig havde man i en periode et samarbejde med havearkitekt C. Th. Sørensen, Brønshøj. Selv om der var ansat to konsulenter blev vandrelærervirksomheden bibeholdt. F.eks. i 1937 var der 7 vandregartnere i Københavns amt (se tabel 1)(Pedersen 1938)

Konsulenten kunne også deltage i vandregartnervirksomheden, således deltog konsulent Mosegaard i 14 dage i vandregartnervirksomheden i 1929 (Anonym 1930). I 1927 deltog konsulent Mosegaard 15 dage i vandregartnervirksomheden (Anonym 1928).

I 1929 havde Københavns amts afdeling følgende 5 vandregartnere, der tilsammen havde været på besøg hos medlemmerne i 198 dage:

Bent Petersen, Rosenvænget 7, Lyngby. S. Schmidt, Kastruplundsgade 52, Kastrup. C. Hansen, Molbechsvej 3, Valby. Max Larsen, Kong Georgsvej 60, Frederiksberg. Albertsen, Øselsgade 7, København S (Anonym 1930). Albertsen var vandregartner til op i tredserne. (Petersen 1999)

I slutningen af 1955 fjernes statstilskuddet til vandregartnere, men Københavns amts afdeling viderefører vandregartnerinstitutionen for sine medlemmer, dog med en stramning. Hvor vandregartneren tidligere beskær et vist antal unge frugttræer, er besøget nu indskrænket til kun, hvor det er påkrævet. Det er af kort varighed og vil nu i reglen kun være vejledning i beskæring af unge træer (Kiær 1955). Antallet af annoncerede kredse reduceres fra 217 i 1955 til 136 i 1956 (Anonym 1956). Denne vejledende ordning om beskæring af unge træer fortsætter således til januar - februar 1971 og hermed er

Fig. 2
Gartner P. Nielsen var i mange år en meget brugt vandregartner for især Frederiksborg og Københavns amter, men han virkede i perioder også i Roskilde amt og på Fyn. På Fyn blev han kaldt foreningens beskærer. Hans rundrejser var her betalt af foreningens forretningsudvalg.

Østifternes Haveselskabs vandregartnerinstitution et overstået kapitel (Hansen 1970).

Op gennem tredserne var vandregartnerne typisk enlige, selvstændige anlægsgartnere, der som et ekstra job havde en ordning med Københavns amts afdeling for januar, februar og marts måneder. Det var også gartnere som afdelingens konsulenter kunne henvise deres medlemmer til, når de havde forskelligt havearbejde, der skulle udføres.

Frederiksborg amts afdeling

I 1894 fungerer gartner L.H. Frederiksen, Marienlyst, som vandrelærer i amtet, hvor han beskærer frugttræer for de medlemmer, der ønskede det (Zeiner-Lassen 1895). For året 1897 er vandrelærer L.H. Frederiksen meget tilfreds med det store fremmøde. I en enkelt kreds mødte samtlige medlemmer frem og de udviste stor interesse for sagen. Møderne med foredrag, diskussion og praktisk vejledning i haven tog ca. 3 timer (Frederiksen 1898). I 1902 blev

gartner P. Nielsen fast vandrelærer. Det var han i 25 år indtil 1927. P. Nielsen var en dygtig og velanset vandrelærer. Han fik ved sin afgang selskabets sølvbæger som påskønnelse for sin lange tjeneste. Vandrelæreren måtte kun vejlede i køkkenhave- dyrkning, når køkkenurterne voksede i frugthaven. Senere indgår både køkkenhaven og pryd-haven på lige fod med frugthaven. I 1927 ansatte man anlægsgartner C. Jensen som konsulent og vandregartnervirksomheden ophørte i amtet (se skema 1) (Pedersen 1938).

Roskilde amts afdeling

I 1898 har C. Matthiesen i januar og februar foretaget en større foredragsrejse. Der var i den forbindelse dannet 10 nye kredse og medlemstallet var steget fra 117 i 1897 til ca. 300 i 1898. Udgiften til foredragsrejsen var på 450 kr ud af årsregnskab på 650,79 kr (Wedell-Neergaard 1899).

I 1904 er gartner P. Nielsen vandrelærer i Roskilde amts afdeling. Han var i en lang årrække en meget benyttet vandrelærer. (Pedersen 1938)

I 1937 afvikledes vandrelærerinstitutionen (vandregartnerinstitutionen) da det ikke var økonomisk overkommeligt at have både en konsulentvirksomhed og en vandrelærervirksomhed. J. Rønø blev ansat som fast konsulent (Pedersen 1938). De næste par år var der dog stadig 3 vandregartnere. I 1941 og 1942 er der henholdsvis 1 og 2 vandregartnere (se skema 1).

Holbæk amts afdeling

Lærer C. Matthiesen var meget brugt i Holbæk amts afdeling som vandrelærer. I 1890 virker han 17 dage i amtet. Han havde dog været på besøg allerede i 1884 foranlediget af Det kgl. danske Haveselskab. Fra 1890 og fremover fungerede C. Matthiesen som vandrelærer næsten hvert år i Holbæk amts afdeling. Han kom på vinter/forårs- sommer- og efterårsrejser. (Pedersen 1938). I 1892 begyndte man at uddanne lokale vandrelærere/beskærere (Matthiesen 1894).

Lokalt uddannede vandrelærere blev nu fremover brugt i de vel etablerede kredse til forårsbeskæring. De fik 3 kr pr. dag. Så fremover skulle C. Matthiesen ikke længere selv foretage beskæringen af de unge frugttræer, men mere efterse beskæringerne foretaget af de lokale vandrelærere. Flere kredse kan slås sammen til én dags eftersyn. Han noterer sig, at i Hagedsteds gaards have står et gammelt og meget stort Gravenstentræ, der i en alens højde har en omkreds på 3 alen og 2 tommer. C. Matthiesen er fortørnet over at redaktionen af Ydun har ændret sortsnavnet "Graasten" i hans manuskript til Gravensten (Matthiesen 1896b). Der var en del klager over æblesorten Cellini, idet frugterne rådne på træerne. Der var i hele Holbæk amt plantet mange træer af Cellini. Foreningen for Udførsel af Havesager havde forespurgt engelske frugthandlere, om hvil-

ken æblesort der bedst egnede sig for eksport. De havde anbefalet Cellini, men det viste sig senere at den var meget sygdomsmodtagelig, specielt svampesygdomme bevirkede at frugten rådne på træerne (Pedersen 1950), (Matthiesen 1896a).

I forsøg på at styrke interessen for frugtavl rejste gartner Edv. Nielsen, København og C. Matthiesen i områder, hvor Holbæk amts afdelingens aktiviteter var mindre kendte. Bl.a i marts 1895 rejser C. Matthiesen i Odsherred. Her besøger han bl.a. gårdmand Anders Nielsen og hustru i Hønsinge. Anders Nielsen formerede i stor stil morbærtræer til salg og der var en rivende afsætning. C. Matthiesen beskriver Odsherred som et morbærland, selv om træerne havde lidt meget de sidste to hårde vintre (Matthiesen 1895). I november 1895 foretog C. Matthiesen en foredragsrejse til sogne, som ikke havde hørt om foreningen. Det bevirkede en indmeldelse på 150-160 nye medlemmer. I sin beretning fra denne rejse bemærker C. Matthiesen, at i Fårevejle præstegårdshave findes et meget gammelt morbærtræ, han antager at det er et af de ældste i landet. I Grevinge skoles have står et meget stort valnøddetræ, der i 3 fods højde har en omkreds på 10 fod og 5 tommer (Lund 1896a), (Matthiesen 1896c).

Udgifterne til vandrelærerne (C. Matthiesen (forår og efterår) og Gartner Edv. Nielsen (sommer)) beløber sig til 426,55 kr ud af et samlet regnskab på 1523,14 kr for 1895 (Lund 1896b).

På sine rejser rundt i Holbæk amt benyttede C. Matthiesen postvognen som sit transportmiddel (Matthiesen 1895).

I sin beretning om forårsrejsen i 1897 - et forår med megen storm, regn og slud - gør han opmærksom på, at det er nødvendigt også at undervise i frugtens anvendelse og samtidig mener han, at det nu er ved at være tiden, hvor haveejerne får vejledning i anlæggelse af smukke anlæg (Matthiesen 1897a). Vandrelærerens vigtigste arbejdsområde vedblev at være beskæring af frugttræer, lige til vandrelærervirksomheden ophørte.

Allerede i november 1897 holdt C. Matthiesen 6 foredrag i Holbæk amt om frugtens anvendelse og viser samtidig hvilke redskaber, der skal anvendes (Lund 1897). Han viste bl.a. en tørreovn, "den saakaldte Geisenheim Komfurovn med tilhørende Skrælle-maskine". Han viste også henkogningsbeholdere. Hans foredrag gik ud på at lære folk selv at anvende deres frugt ved at tørre, mose og henkoge den i hermetisk sluttede beholdere (Matthiesen 1898)

I foråret 1898 besøgte en vandrelærer, C. Matthiesen for første gang Samsø. Interessen var her meget stor. Afdelingen fik 60 nye medlemmer. C. Matthiesen beretter, at Samsø på grund af sin afsides beliggenhed har særlige frugtsorter. Han nævner bl.a. æblesorterne 'Stettiner' og 'Berres Ras'. Der var også mange lokale pæresorter. De fleste af sorterne anvendtes til tørring. Der var også mange blommetræer. I 1897 var der en stor høst af blommer. De blev anvendt til svinefoder. Der træffes mange morbærtræer og valnøddetræer. I Nordby præstegaardshave findes et stort ægte kastanietræ, der i 3 alens

højde har en omkreds på 4 alen. Det bærer modne frugter hvert år (Matthiesen 1898b).

Vandregartnervirksomheden fortsætter til 1942. Antallet af vandregartnere i Holbæk amts afdeling svinger omkring 10 om året, men 1925 er der dog 25 vandregartnere i afdelingen (se skema 1).

I 1930 ansættes havebrugskandidat Ejner Christensen som konsulent i såvel Holbæk som Sorø amt. (Pedersen 1938)

Sorø amts afdeling

Hovedforeningen giver et tilskud til vandrelærervirksomheden, som starter i 1891 ved ansættelse af Hans Larsen som vandrelærer. I 1895 får vandregartneren et vederlag på 5 kr for cykling.

Vandrelærervirksomheden var i 1893 den vigtigste aktivitet for medlemmerne i Sorø amts afdeling. Medlemmerne blev besøgt i perioden 6. marts - 6. april, samt nogle dage i sommertiden til undervisning i sommerbeskæring og et par dage i efterårstiden til undervisning i plantning af frugttræer. Vandrelærer Hans Larsen bemærker i sin beretning, at medlemmerne nu selv beskærer deres frugttræer efter de foregående års anvisninger. Tilslutningen til undervisningen er flere steder stor, men der er meget at gøre på dette område, da der træffes haver uden et eneste æble- eller pæretræ. (Larsen 1894).

Vandrelæreren blev i 1895 brugt flittigt, 33 dage til forårsbeskæring, 10 dage til sommerbeskæring og 7 dage om efteråret til vejledning i plantning. Vandrelærervirksomheden er afdelingens største udgiftspost med 236, 30 kr ud af et regnskab på 1379,84 kr for 1895 (Knudsen 1896).

Vandrelærerens dagsløn var i 1910 5 kr, i 1919 8 kr, 1920 15 kr, i 1922 12 kr og i 1924 10 kr. I 1930 ansættes Havebrugskandidat Ejner Christensen som konsulent i samarbejde med Holbæk amts afdeling. (Pedersen 1938).

Den gratis beskæring af unge frugttræer for medlemmerne udført af vandregartnerne afsluttes i 1947, dog således, at medlemmer, der stadig ønsker deres frugttræer beskåret, kan få vandregartneren til at foretage beskæringen, mod selv at betale (Larsen 1947).

Præstø amts afdeling

var den førende afdeling inden for Østifternes Forening til Frugtsavlens Fremme, idet en række af de mænd, der var med til at starte Østifternes Forening til Frugtsavlens Fremme, kom fra Præstø amts afdeling. De havde allerede i 1885 via Præstø amts landboforening nedsat et frugtudvalg. Vandrelærervirksomheden startede i foråret 1892 ved gartner Egede Andersen der var vandrelærer til 1896. Her afløstes han af vandrelærer handelsgartner Alexander Evensen.

Præstø Amt.

Vandrelærer E. Egede Andersens Rejserute i Præstø Amt i Foraaret 1895.

(NB. Da denne Bekendtgørelse fra Foreningens Side kun indrykkes her i Bladet og ikke i Aviserne, bedes Medlemmerne nøje gennemse denne Liste og lade Meddelelsen gaa videre til alle for Sagen interesserede i eller uden for Foreningen.

Mødestederne.

Februar.		Tybjerg Herred.	
M.	4. Kl. 2.	Forpagter Poul Brohm, Bavelse pr. Herlufmagle.	
Ti.	5.	Tømrer Lars Petersen, Herlufmølle pr. Herlufmagle.	
T.	7.	Gmd. Søren Petersen, Hjelmølle pr. Herlufmagle.	
Fr.	8.	Lærer Krøygård, Aversø pr. Haslev.	
S.	10.	Gmd. R. Petersen, Sipperup pr. Olstrup.	
Ti.	12.	Gmd. Hans Nielsen, Kjøberup pr. Herlufmagle.	
T.	14.	Muskinbygger R. Nielsen, Toxværd pr. Olstrup.	
		Hammer Herred.	
Fr.	15.	Gmd. L. P. Frandsen, Dysted pr. Olstrup.	
L.	16.	Doctor Schlotfeldt, Everdrup pr. Rønnede.	
		Faxe Herred.	
S.	17.	Træskomand H. C. Andersen, Ledstrup pr. Rønnede.	
M.	18.	Lærer Severin Kjær, Kongsted Skole pr. Rønnede.	
Ti.	19.	Lærer Handrup, Atterup Skole pr. Rønnede.	
O.	20.	Teglværkøjer Christensen, Høsten pr. Tureby.	
T.	21.	Tureby Stations Gæstgiveri.	
		Bjeverskov Herred.	
Fr.	22.	Forpagter Fihn, Juellund pr. Tureby.	
L.	23.	Dyrlæge Clausen, Sølvbæk pr. Borup.	
S.	24.	Gaardejer Henrik Nielsen, Ejby Mark.	
M.	25.	Ny Lellingegaard pr. Køge.	
Ti.	26.	Kredsformand, Tømrermester Frandsen, Hertfølge.	
O.	27.	Malermester Westphal, Vedskølle pr. Valø.	

Fig. 3

Vandrelærerens rejserute. Vandrelæreren kom rundt til mennesker med vidt forskellige hverv, f.eks. købmænd, høker, gårdejere, præster, lærere, hofjægermestre, skræddere, fyrbødere, skomagere m.fl. (Ydun 1895, 2(1):28-29)

Andre skal betale 25 øre til vandrelæreren (Baagøe 1895b).

Vandrelærer Alexander Evensen mødte megen velvilje og gæstfrihed. Han beretter, at i Bjeverskov og Stevns Herreder især er plantet: Cox's Orange, Cox's Pomona, Alexanderæblet, Ribston-Pippin, Hawthornden og Cellini. Der er klager over, at frugten rådner på Cellini-træerne. Der havde været slemme angreb af "Ringspinder". Der var mange smukke haver (Baagøe 1898).

I 1899 er der mange medlemmer, der ønsker deres frugttræer beskåret, så i samråd med vandrelærer gartner M. Jensen udpeges 10 gartnere til at varetage denne beskæring i amtet. De skal have 30 øre i timen eller 3 kr pr. dag (Baagøe 1898).

Vandrelærer Martin Jensen beskriver vinterrejsen 1899: "Vinterrejsen begyndte den 15. januar, der blev holdt 40 møder med ialt 510 tilhørere, heraf optoges 70 som nye

I 1893 afholder vandrelærer Egede Andersen 31 møder med 356 tilhørere på forårsrejsen og 19 møder med 156 tilhørere på sommerrejsen. Udgifterne til udsendelse af Egede Andersen dette år oversteg medlemsbidraget. Således kostede udsendelsen ialt 855, 68 kr, medens medlemsbidraget kun udgjorde 768,91 kr (Baagøe 1894).

I beretningen for 1894 fremgår det, at interessen for dyrkning af frugttræer er behersket på Møen og i Faxe herred. Interessen er større i Båse, Stevns, Bjeverskov og Hammer Herred. Der blev foretaget 45 møder og beskæring i 74 haver i marts-april. På sommerturen blev der afholdt 7 møder og besøgt 23 haver (Baagøe 1895a).

I foråret 1895 er planlagt 47 møder. Her er fri adgang for medlemmer og dem, der ønsker at blive medlem af Østifternes Forening til Frugtavlens Fremme.

medlemmer. Møderne blev holdt hjemme hos medlemmerne. 126 haver blev besøgt, og der blev givet vejledning i træbeskæring". Vandrelærer Alexander Evensen foretog sommerrejsen, men møderne var svagt besøgt. Det var så godt som kun medlemmerne, der kom. Der blev besøgt 20 haver, hvor der blev givet råd og vejledning om haven og i særdeleshed frugthaven (Baagøe 1900).

Fra 1908 skal vandrelæreren opkræve medlemmernes kontingent på sin rejse i februar-marts. Det får vandrelæreren 50 øre for pr medlem. Samtidig ændres udtrykket vandrelærer til vandregartner.

Hos vandregartneren var der også udstationeret sprøjter. Medlemmerne kunne selv sprøjte deres frugttræer, men vandregartneren kunne også sprøjte for medlemmerne, men så måtte han ikke beregne sig mere end 50 øre pr. time. I 1914 har Præstø amts afdeling 10 vandregartnere. Afdelingens energiske formand gartner J. Jenssen, Stege, udførte i hele sin formandsperiode fra 1908 til 1927 en ret udstrakt konsulentvirksomhed, hvilket betød at der ret sent blev ansat konsulenter i Præstø amts afdeling.

Vandregartner Chr. Hansen, Rosager pr. Præstø tildeles sølvbægeret. Gartner M. Jensen, Juellinge ved Karise var vandregartner i 25 år. I 1937 var der 11 vandregartnere (se skema 1), (Pedersen 1938).

Maribo amts afdeling

Vandrelærer Egede Andersen, der fungerede i Præstø amts afdeling, besøgte 20 forskellige steder i november og december i Maribo amts afdeling i 1893. Samme år blev lærer Pedersen, Sundby ansat som afdelingens første vandrelærer. Gartner N.J. Nielsen, Klodskov, der senere blev forstander for Kærehave Husmandsskole, blev i 1895 ansat som vandrelærer.

Størst tilgang af nye medlemmer har Maribo amts afdeling fået, efter at vandrelæreren påbegyndte sin virksomhed (Larsen 1895a).

Der blev også ansat beskæringsgartner, der skulle beskære frugttræer op til 10 års alderen gratis for medlemmerne i 2 timer. Der blev anskaffet sprøjter. Den første kom i 1908 og senere kom 7 sprøjter til. Der blev sprøjtet med blåsten og schweinfurtergrønt. I begyndelsen betalte foreningen vandregartnerne for at sprøjte, men senere måtte medlemmerne selv betale for sprøjtningen. Medlemmer kunne få besøg af vandrelæreren til vejledning i sommerbeskæring, men vedkommende måtte yde vandrelæreren kost, logi og transport til næste sted, samt holde sin have åben for alle på egnen, der måtte deltage. På sommerrejsen i 1896 cyklede vandrelærer Nielsen-Klodskov fra medlem til medlem (Larsen 1895b),(Reventlow 1896).

På forårsrejsen i 1895 holdt A.J.Nielsen-Klodskov foredrag om aftenen, startende kl 19. Den følgende dag kl. 8 om morgenen begyndte så den praktiske vejledning i beskæring af frugttræerne m.m. i 3 til 5 haver, så mange, der kunne nåes inden han kl. 3-

4 om eftermiddagen måtte rejse videre til næste mødested. Møderne var godt besøgt. Det højeste antal var 75 deltagere. På foredragene var det ikke kun frugttræerne, der blev nævnt, men også køkkenhaven. Foredragene varede ca. 1 time, og derefter var der spørgsmål og diskussion. På sommerrejsen var det også frugttræerne, der var hovedemnet, men der blev også givet råd vedrørende blomster og potteplanter. Frugtvin blev mange steder smagt og bedømt. A.J. Nielsen-Klodskov traf jævnligt næsten hundredeårige frugttræer. Det var træer, der ofte bar regelmæssigt, men det var ikke nogen fin frugt. Den kunne anvendes som husholdningsfrugt til mad, tørring og most. Disse gamle træer var nu ved at forsvinde, og de var ved at blive afløst af nye frugttræer. Desværre var der plantet alt for mange forskellige sorter, som ingen kendte og de klarede sig meget dårligt. De gav sjældent ordentlig frugt. På sommerrejsen blev der udover sommerbeskæring også talt om frugtplukning, pakning og opbevaring. Når det var tid for okulering, blev der også vejledt i det (Anonym 1896a).

I 1897 har vandrelæreren foruden beskæring vejledt i, hvorledes man bekæmper larve- og svampeangreb, hvorledes man behandler kræftsår samt jordbehandling og plantning. Udgifterne til vandrelæreren beløber sig til 270 kr ud af 1304,36 kr for 1897 (Reventlow 1898).

Afdelingens første konsulent havebrugskandidat F. Køster blev ansat i 1924. Arbejdet i afdelingen omfattede især vandregartnervirksomheden, men imod slutningen af trediverne bliver vandregartnerens arbejde mindre påkrævet, især på landet, og havevandringerne med efterfølgende foredrag af konsulenten tager over. Men 1937 er det dog stadig sådan, at vandregartneren i de fleste kredse påtager sig sprøjtning, beskæring m.m. (Pedersen 1938)

Bornholms amts afdeling

Vandrelærervirksomheden betragtes her som en af de bedste løftestænger til at fremme frugtavlen og frugtanvendelsen. At der også blev gjort noget ved sagen, ses af regnskaberne, hvor udgifterne til vandrelærerne udgør en væsentlig del af amtsafdelingens samlede udgifter:

År	Udbetalt lønninger	Samlede udgifter
1895	263,05 kr	627,14 kr
1896	359,91 kr	785,88 kr
1897	422,00 kr	1040,06 kr

(Kofod 1896, 1897, 1898)

På Bornholm blev vandrelærervirksomheden lagt i faste rammer og man gik tidligt

Skema 1.

Antal vandregartnere i de enkelte amter og samlet for Østifternes Haveselskab fordelt pr. år fra 1925 til 1943.

Afdeling	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943
København	3	3	3	3	5	5	6	6	6	6	6	7	7	7	8	8	10	9	9
Frederiksborg	8	6																	
Roskilde	14	17	18	18	14	14	14	16	15	13	13	15	5	3	3			1	2
Holbæk	25	14	11	12	12	8	7	9	10	9	8	9	9	10	10	7	8	4	
Sorø	8	7	8	8	8	8	10	11	11	13	10	10	8	10	10	10	8	8	8
Præstø	11	11	11	11	11	11	12	10	12	12	10	11	11	11	12	2	3	1	
Maribo	11	11	22	22	22	22	22	22	22	35	32	32	25						
Bornholm	12	11	13	13	12	12	10	19	10	9	9	9	12	10	9	9	8	8	9
Odense													0						
Svendborg			4										0						
Total	95	80	90	87	84	80	81	84	86	97	88	93	77	51	52	36	37	41	28

igang med at uddanne vandrelærere. Det var formanden, plantør H.C. Kofoed, der stod for uddannelsen af vandrelærere. Uddannelse af vandrelærere fortsatte også efter H.C. Kofoeds død i 1923. Således arrangerede amtsafdelingen et heldagskursus i 1937. I 1893 har Bornholm amts afdeling 4 vandrelærere og senere kommer flere til. Der var mange vandrelærere, der hvert år fik tildelt deres respektive kredse, så de kom ud til hvert enkelt medlem. Det betød, at Bornholm amts afdeling fik mange medlemmer (Anonym1894b),(Pedersen 1938).

Selv om man i samarbejde med Bornholms øvrige jordbrugsorganisationer i 1917 ansatte gartner Hans Nielsen, Nyker som konsulent, fortsætter vandrelærervirksomheden (Pedersen 1938) og stopper antageligt ind i 1940'erne. (Se skema 1).

Odense amts afdeling

I begyndelsen fungerede C. Matthiesen som vandrelærer. Således i 1895 var vandrelærer C. Matthiesen på foredragsrejse i Odense amt. Foredragene blev ikke så godt besøgt, som man havde ventet, men afdelingen fik mange nye medlemmer. Odense amts-

afdeling havde besvær med at betale for foredragene, men fik hjælp af hovedforeningen (Anonym 1896b).

I foråret 1896 holdt C. Matthiesen foredrag i den vestlige del af amtet. Det resulterede i flere medlemmer. Der var nu 101 medlemmer i Odense amts afdeling (Anonym 1897).

I 1897 fungerede gartner Jacob Hansen som vandregartner. Der bevilges 60 kr til udsendelse af vandregartneren. Han skulle undervise medlemmerne i beskæring af frugttræer og pakning af frugt. På Fyn havde man forsøgt sig med frugtforsendelse og en frugtbørs i Odense, men produktionen af frugt var for lille og ujævn.

Jacob Hansen afløses af en haveinteresseret husmand Marius Madsen fra Otterup. Marius Madsen blev ansat fra år til år indtil 1916, da Odense og Svendborg amts afdelinger gik sammen og ansatte gartner Th. Højer i Ringe som konsulent. Herefter ophører vandrelærervirksomheden. (Pedersen 1938)

Fig.4
Tidligere forstander for Beder gartnerskole
handelsgartner C. Martin Jensen, var vandregartner
i Svendborg amt fra 1908 til 1916.

Svendborg amts afdeling

I begyndelsen havde man ikke sin egen vandrelærer, men man fik vandrelærere udefra. Således var C. Matthiesen på foredrags- og agitationsrejse i Svendborg amt (Sehested 1897), (Pedersen 1938)

I 1908 antog man handelsgartner i Svendborg Chr. M. Jensen som vandregartner. Han var tillige medlem af bestyrelsen og tidligere forstander på Beder Havebrugsskole. Chr. M. Jensens vandregartnervirksomhed voksede, og man måtte have hjælp fra konsulent R. Munkegaard, Husmandsskolen ved Odense og i 1914 ansættes gartner Th. Højer til at rejse rundt med Chr. M. Jensen som vandregartner. I 1916 bliver Th. Højer konsulent i Svendborg og Odense amts afdelinger og vandregartnervirksomheden træder i baggrunden for helt at ophøre. (Pedersen 1938)

Afslutning

Vandrelærerne udførte en pionérvirksomhed indenfor dyrkning af dansk frugt og

bær, idet de havde såvel en teoretisk- som en praktisk-faglig kontakt til medlemmerne af Østifternes Haveselskab. De bestod af en bred vifte af personer fra højt uddannede konsulenter og gartnere til personer uden gartneruddannelse, men med interesse for dyrkning af frugttræer og oplært til at kunne beskære frugttræer. Senere kræves der mere end viden om dyrkning af frugttræer og buske og vandregartnerne erstattes af højtuddannede konsulenter, der tager sig af alle spørgsmål vedrørende haven.

Litteratur

- Alstrup, E. og Olsen, P.E., 1991. *Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk 1.* - 146-147.
- Anonym, 1894a: *Vandrelærervirksomheden i Foreningen til Frugtavlens Fremme i Holbæk Amt 1894.* Ydun 1(9): 141-143
- Anonym, 1894b: *Beretning om Virksomhed i Bornholms Amts Afdeling i Aaret 1893.* Ydun 1(6): 81-83
- Anonym, 1895: *Love for "Østifternes Forening til Frugtavlens Fremme"* Ydun 2(1): 6-9
- Anonym, 1896a: *Beretning om Vandrelærer A.J. Nielsen-Klodskovs Rejser i Maribo Amt i Foraaret og Sommeren 1895.* Ydun 3(4):55-57
- Anonym, 1896b: *Odense Amtsafdeling.* Ydun, 3(6): 91
- Anonym, 1897: *Odense Amt.* Ydun, 4(8): 117-118
- Anonym, 1901 a: *Det jyske Haveselskab, Haven 1: 15*
- Anonym, 1901 b: *Det jyske Haveselskab, Haven 1: 144*
- Anonym, 1901c: *Foreningsmeddelelser. Haven 1: 463-464*
- Anonym, 1908: *Østifternes Forening til Frugtavlens Fremme. En Beretning om 20 Aars Virksomhed.* Haven, 8:159-176
- Anonym, 1913: *Sprængstoffet Ammonchachycite. Haven 1913 13: 210*
- Anonym, 1928: *Østifternes Haveselskab. Beretning for Aaret 1927. Haven 28: 140 -144*
- Anonym, 1930: *Østifternes Haveselskab. Beretning for Aaret 1929. Haven 30: 157-160*
- Anonym, 1956: *Østifternes Haveselskab. Ø.H.'s vandregartnere vil i den kommende sæson besøge kredsene således: . Haven 56:16*
- Bengtsson, A. og Henningsen, L.N., 1996: *Vandrelærere, rejsende i dansk kultur. Arkivserien nr. 5. Udgivet af Studiefællesskabet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Flensborg. 204s.*
- Blach, J., 1963: *Haven ved hjemmet. I Kiær, E.: Haven ved hjemmet. Fra oldemors tid til vore dage. 5-13. Udgivet af Østifternes Haveselskab 1888 - 1963.*
- Baagøe, J., 1894: *Præstø Amtsafdelings beretning for Aaret 1893.* Ydun, 1(2)19-24
- Baagøe, J., 1895a: *Præstø Amtsafdelings Beretning for Aaret 1894.* Ydun, 2(2)17-22

- Baagøe, J., 1895b: Præstø Amt. Vandrelærer E. Egede Andersen: Rejserute i Præstø Amt i Foraaret 1895. *Ydun*, 2(2): 28-29
- Baagøe, J., 1898: Aarsberetning for Præstø Amt for 1897. *Ydun* 5(5): 65-71
- Baagøe, J., 1900: Aarsberetning for Præstø Amtsforening 1899. *Ydun* 7(3): 33-38
- Dahlerup, V., 1952: Ordbog over Det danske Sprog. Bind 26: 460
- Deichmann, A. V., 1913a: Foreningsmeddelelser. Østifternes Haveselskab. *Haven* 13: 24
- Deichmann, A. V., 1913b: Foreningsmeddelelser. Østifternes Haveselskab. *Haven* 13: 36
- Deichmann, A. V., 1913c: Foreningsmeddelelser. Østifternes Haveselskab. *Haven* 13:76
- Frederiksen, L.H., 1898: Beretning om Vandrelærerens Virksomhed i Frederiksborg Amt 1897. *Ydun*, 5(7): 106
- A. og Deichmann, A. V., 1897: Aarsregnskabet for Østifternes Forening til Frugtavlens Fremme. *Ydun*, 4(1): 9
- Hansen, H.A., 1970: Ø.H., Københavns amts afd. *Haven* 70: 458-459
- Kiær, E., 1955: Østifternes Haveselskab. Københavns amts afdeling. *Haven* 55: 164, 176
- Knudsen, H., 1896: Sorø Amtsaftdelings beretning for Aaret 1895. *Ydun*, 3(4): 49-52
- Kofod, H. C., 1896: Bornholms Amtsaftdelings Beretning for Aaret 1895. *Ydun* 3(5): 65-67
- Kofod, H. C., 1897: Beretning fra Bornholms Amts Afdeling for Aaret 1896. *Ydun*, 4(6): 83-86
- Kofod, H. C., 1898: Bornholms Amts Beretning for 1897. *Ydun* 5(6): 81-83
- Kofoed, H. C., 1895: Bornholm Amtsaftdelings Beretning for 1894, *Ydun* 2(4): 52
- Larsen, C.N., 1947: Østifternes Haveselskab. Sorø Amts Afdeling. *Haven*, 47: 106-107
- Larsen, H., 1894: Vandrelærerens Beretning. *Ydun*, 1(4): 51-52)
- Larsen, P., 1895a: Maribo Amtsaftdelings Beretning for 1894. *Ydun* 2(4): 49-51
- Larsen, P., 1895b: Meddelelse fra Maribo amts Afdeling. *Ydun* 2(6): 95
- Lund, C.F., 1896a: Holbæk Amtsforenings Aarsberetning for 1895. *Ydun*, 3(2): 17-19
- Lund, C.F., 1896b: Regnskab for Holbæk Amtsaftdeling for Aaret 1895. *Ydun*, 3(6): 84
- Lund, C.F., 1897: For Medlemmer af Holbæk Amts Frugtavlforening. *Ydun*, 4(9): 13-7)
- Matthiesen, C., 1894: Vandrelærervirksomhed i Holbæk Amt 1893. *Ydun*, 1894, 1 (3): 34-39
- Matthiesen, C., 1895: Vandrelærervirksomhed i Holbæk Amts frugtavlforening, Foraaret 1895. *Ydun*, 2(7): 98-100
- Matthiesen, C., 1896a: Vandrelærervirksomhed i Holbæk Amts Afdeling i Foraaret 1896. *Ydun*, 3(8): 116-118
- Matthiesen, C., 1896b: En Indsigelse. *Ydun*, 3(9): 143
- Matthiesen, C., 1896c: Vandrelærervirksomhed i Holbæk Amts Frugtavlforening. Efteraaret 1895. *Ydun*, 3(2): 20-23)
- Matthiesen, C., 1897a: Foraarsrejser i Holbæk Amt 1897. *Ydun*, 4(8): 118-120)

- Matthiesen, C., 1898a: Beretning om Vandrelærerens Rejse i Holbæk Amtsaftdeling. *Ydun* 5(3): 41-42
- Matthiesen, C., 1898b: Foraarsrejsen i Holbæk Amt 1898. *Ydun*, 5(9): 130-131
- Pedersen, A., 1950: Danmarks Frugtsorter. L Æbler, 403s. Udgivet af Fællesudvalget for Frugtavløkonomi.
- Pedersen, A., 1938: Østifternes Haveselskab. 1888 - 1938. Jubilæumsskrift. Udgivet af Østifternes Haveselskab
- Pedersen, A., 1929: Pomologen C. Matthiesen. *Haven* 29: 19-20
- Petersen, H. Personlig mundtlig meddelelse.
- Redaktionen, 1901: *Haven* 1: 1-2
- Reventlow, L., 1896: Maribo Amtsaftdeling. *Ydun*, 1896, 3(7): 11
- Reventlow, L., 1898: Maribo Amtsaftdelings Beretning for 1897. *Ydun* 5(4): 49-51
- Sehested, H., 1897: Svendborg Amtsaftdelings Beretning for Aaret 1896. *Ydun*, 4(7): 100-101
- Well-Neergaard, 1899: Aarsberetning fra Roskilde Amtsaftdeling for 1898. *Ydun* 6(4): 49-51
- Zeiner-Lassen, A., 1895: Frederiksborg Amtsaftdeling. Beretning for 1894. *Ydun*, 2(5): 70

Det Danske Gartnerimuseum

Museum of Danish Horticulture

Keywords: Horticulture, Nuseries, Greenhouses, Tools, Equipment, Library, History, Denmark

Aage Glavind

Den 29. august 1998 indviede den tidligere, mangeårige formand for Dansk Erhvervs-gartnerforening, handelsingartner Otto Koch landets første museum for gartnerierhvervet.

Initiativet til oprettelse af et gartnerimuseum blev taget af gartner Richard Jørgensen, som allerede var i besiddelse af en samling gamle redskaber. Han fik ideen til at samle gartnering ved sin søns bryllup, hvor der bl. a. var pyntet med gamle gartneriredskaber.

Da han så fik pladsmangel, gik han til direktør Ole Aaboe Jensen på Beder Gartner-

Fig. 1
Indvielse af Det danske Gartnerimuseum. Afsløring af navnet.

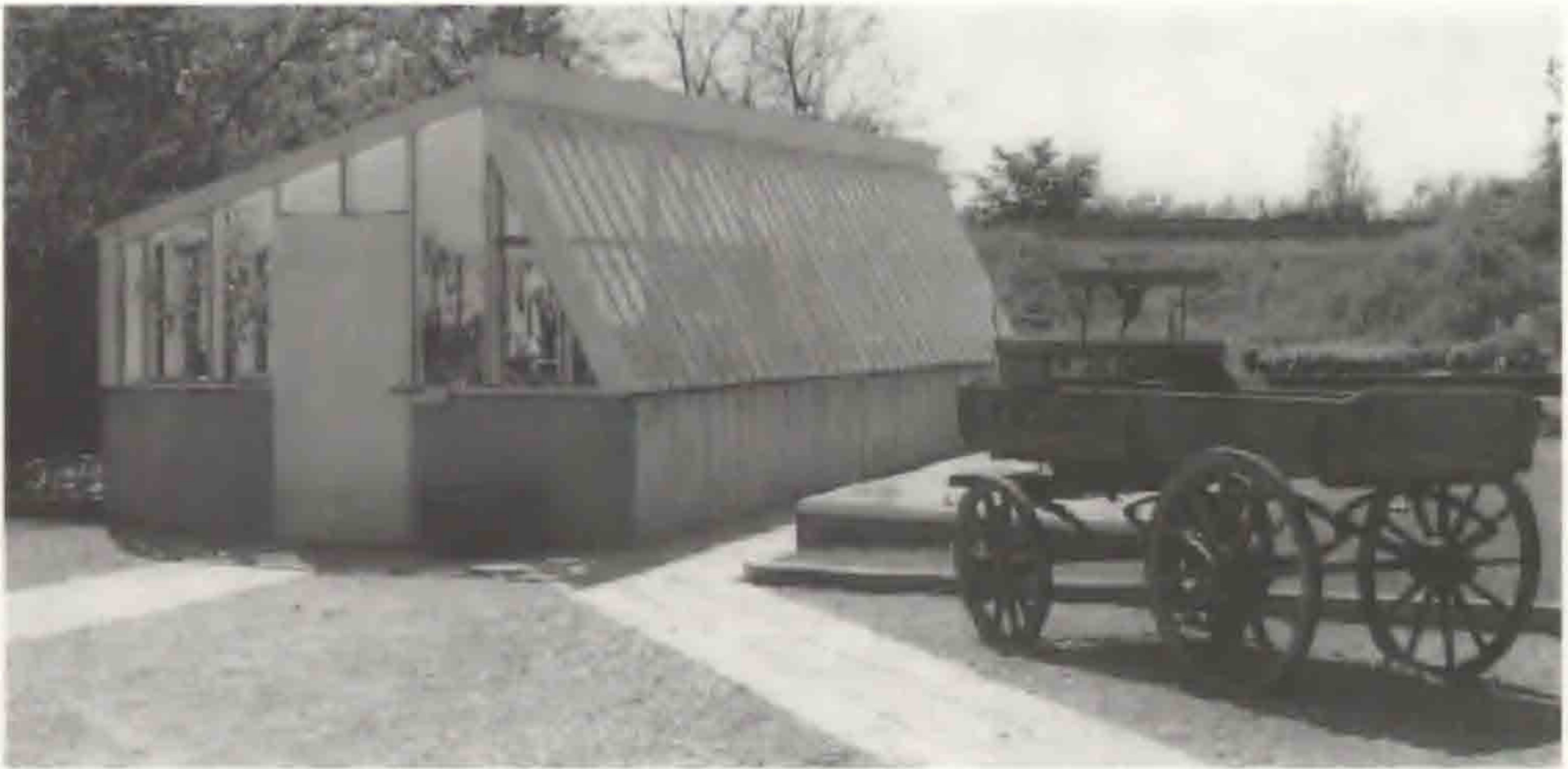

Fig. 2

Tro kopi af et gammelt væksthuse, som har stået hos gartner Henriksen i Sall og en torvevogn.

skole og bad ham om at medvirke til bygning af en hal på skolens grund.

Det blev til en hal på ca. 550 m². I 1996 stiftedes foreningen Det Danske Gartnerimuseum. Foreningen har lejet hallen af Beder Gartnerskole. I hallen er bygget et opvarmet rum på ca. 60 m². Det er beregnet til gamle bøger, tidsskrifter, billeder, tegninger m. m.

Her er bl. a. samtlige årgange af Gartnertidende tilbage til 1. årgang fra 1885. En bog om havebrug udgivet i 1774 findes også. Dette rum blev til ved hjælp af frivillig arbejdskraft og med Gartnerens Forsikring som sponsor.

I hallen er i øvrigt opført en blomsterforretning fra Frydenlund Blomster i Skanderborg. På den ene gavl i hallen hænger et auktionsur fra Sønderborg. Uret fungerer, og tages der plads på de to stole under uret, kan der laves prøveköb.

En gammel Ford 1946 har også plads i museet sammen med en Fiat traktor, fræsere, sprøjter, vandingsudstyr, plæneklippere, planteskoleredskaber m. m.

Af håndredskaberne er 65 stk. langtidsudlånt af Den Gamle By i Århus, som man har haft et godt samarbejde med.

Landbrugsmuseet på Gl. Estrup har også været meget velvillig med gode råd og vejledning ved indretning af museet og behandling af redskaber. Der er desuden aflagt besøg på to hollandske gartnerimuseer i Aalsmeer og i Naardwijk for at se, hvordan man der indrettede museer af denne art. Fra museet i Aalsmeer fik vi en væksthuskakkelovn med hjem til vort væksthuse.

Udenfor museet er opført en tro kopi af et gammelt væksthuse, som har stået hos gartner Henriksen i Sall. Huset blev opsat hos ham i 1932 og er bygget som mange væksthuse så ud på herregårdene. Langs væksthuset er anlagt en række mistbænke.

Fig. 3
Udstillede genstande i hallen

På udenomsarealet ved museet har gartnerskolens anlægslever lavet en krydderurtehave, samt et fint anlæg med labyrint, udtørret vandfald, bæk og lille dam m.m.

Museet ledes af en bestyrelse, der også er frivillig arbejdskraft. Pengene til driften fås dels ved medlemskab af foreningen og dels ved velvillige sponsorer. Der er i øjeblikket 119 medlemmer; men man vil meget gerne have mange flere. Et årligt medlemskab koster 100 kr, eller man kan blive livsvarigt medlem for 500 kr.

Bestyrelsen består af følgende medlemmer: Erik O. Elmstrøm (formand), Leif Juul (næstformand), Jens V.Rasmussen (kasserer), Aage Glavind, (sekretær), Hans Jacobsen, Karsten R, Jensen og Ole Aaboe Jensen.

Det er bestyrelsens håb, at der i kommende år vil blive samlet mange flere ting, at foreningen vil få mange flere medlemmer, og at der vil kunne findes sponsorer til videre udbygning af museet.

Museet er beliggende på Beder Gartnerskole, Damgårds Alle 5, 8330 Beder ved Aarhus.

Evt. henvendelser kan rettes til:
Bestyrelsesformand Erik O. Elmstrøm,
Skelbækvej 38, 8240 Risskov.
Tlf. 86 17 39 89.

Eller: Sekretær Aage Glavind,
Præstetoften 30, 8330 Beder.
Tlf, 86 93 69 38 eller 86 38 63 42.
E-mail: aage-map@email.dk

Små meddelelser

Svaleurt - tilføjelse

Vedrørende artiklen *Svaleurt*, *Chelidonium majus* L. i Danmark i *Fra Kvangård til Humlekule*, 1997, nr. 27 s.32-45 X-Y, kan følgende to former tilføjes på listen side 33:

1. *Chelidonium majus* L. f. *pleniflorum* Christiansen (*Flora von Kiel*: 130, 1921) syn. var. *pleniflorum* Law. (*Bull. Jard. Etat. Bruxelles* 25:410, 1955). Den fyldte form.

2. *Chelidonium majus* L. f. *semiplenum* Domin (*Veda Prirodni* 5: 97, 1924). Den halvfylde form.

Den sidstnævnte blomstrede i tusindvis af planter ved Staby Kirke og præstegård primo juni 1999. Her vokser iøvrigt også en stor, forvildet bestand af *Rosa majalis* var. *foecundissima* plus adskillige andre levende fortidsminder.

Bernt Løjtnant

200-året for oprettelse af Viborgs arboret i Charlottenlund skov, 1799 - 1999

Efter forslag fra professor Erik Viborg blev det i 1799 vedtaget at oprette et arboret i Charlottenlund skov ved "Lidtgodt". I dag er det området nord for Ved Stalden og Skovriderkroen. Arbejdet gik igang i 1801 og i 1803 var arealet tilplantet.

Tidligere havde Erik Viborg i 1795 og 1796 foreslået, at der skulle anlægges en økonomisk have nær København og, at der skulle anvendes et stykke jord i en af statens skove til plantning af fremmede træer, så man kunne følge deres vækst og udvikling.

Erik Viborg, der blev 63 år gammel, var født i 1759 og døde i 1822. Han læste på Københavns Universitet, hvor han først studerede teologi og orientalske sprog, men skiftede til fysik, matematik og naturhistorie. Yderligere studerede han veterinærvidenskab et år på Veterinærskolen på Amager.

Erik Viborg havde mange hverv og tillidsposter. Han var bl. a. professor i botanik ved Københavns universitet, forstander for veterinærskolen og inspektør over sandflugten. Han foretog mange rejser og udgav mange publikationer, først og fremmest indenfor det veterinære område, men også indenfor planteområdet. I perioden fra 1795 til man i 1838 anlægger Den forstbotaniske Have, også i Charlottenlund skov, er der ingen som udgiver publikationer om Viborgs arboret. Alle oplysninger fra denne periode skal søges i håndskrift- og kortsamlinger på Lands- og Rigsarkivet. Her er der flere plantelister og kort over området, men hvilken plan, der blev gennemført, vides ikke. En væsentlig del

af træerne og buskene kom fra Schäffers planteskole i Hørsholm. Samlingen suppleres senere med indkøb af planter i England og Tyskland. Ud fra plantelisterne på rigsarkivet kan det ses at *Quercus cerris* (frynse-eg) købes i London hos firmaet Lee og Kennedy i 1803.

Af træer fra Erik Viborgs tid, der har været i live op i vort århundrede kan nævnes: *Tsuga canadensis* (østamerikansk hemlock), *Quercus cerris* (frynse-eg), *Ilex aquifolium* (almindelig kristtorn, der i 1938 var 10,5 m høj), *Castanea sativa* (ægte kastanie), *Larix decidua* (europæisk lærk), *Tilia x vulgaris* (parklind), *Pinus cembra* (cembrafyr), *Prunus virginiana* (virginsk hæg), *Robinia pseudacacia* (almindelig robinie), *Quercus rubra* (rødeg), *Ulmus minor* (småbladet elm, efterkommere), *Abies alba* (almindelig ædelgran), *Picea abies* (rødgran), *Carpinus betulus* (almindelig avnbøg, måske efterkommere) og *Acer campestre* (navr, måske efterkommere). Dertil kommer 4-5 *Taxus baccata* (almindelig taks), hvis alder ikke kan bestemmes, men de er sandsynligvis plantet i sidste halvdel af forrige århundrede, og en del *Quercus robur* (almindelig eg), der er fra før Erik Viborg fik oprettet sit arboret. Mange af egetræerne er døde eller døende. På et kort fra begyndelsen af dette århundrede er tillige anført en vrangbøg og en *Prunus avium* (fuglekirsebær). I dag er der en hul stub efter fuglekirsebærtræet på 200 cm i omkreds.

Af disse ca. 200 år gamle træer træffes stadig: 3 frynse-ege, 3 parklinde, 10 europæiske lærketræer.

Viborgs arboret blev hurtig glemt, så de plantede træers udvikling og vækst blev ikke fulgt som Erik Viborg foreslog. Der findes få opmålinger af nogle af træerne fra 1938. (Se Dansk Dendrologisk Årsskrift fra 1976 og 1999).

Finn T. Sørensen

HISTORIC GARDENS REVIEW

- The voice of Historic Parks and Gardens Worldwide

Historic Gardens Review er et tidsskrift, der indeholder en række artikler om historiske haver på engelsk - og til dels andre sprog - og som udgives af The Historic Gardens Foundation i London. Formålet med udgivelsen af tidsskriftet er, som det udtrykkes i præsentationen 'at stimulere internationale forbindelser mellem alle dem, der er interesserede i historiske haver og parker, således at expertise og entusiasme kan udbredes i den ganske verden.'

Det første nummer af magasinet udkom i efteråret 1995 og titlen var da 'European Gardens', idet udgangspunktet for, hvad artiklerne skulle handle om, var haver i Europa. For

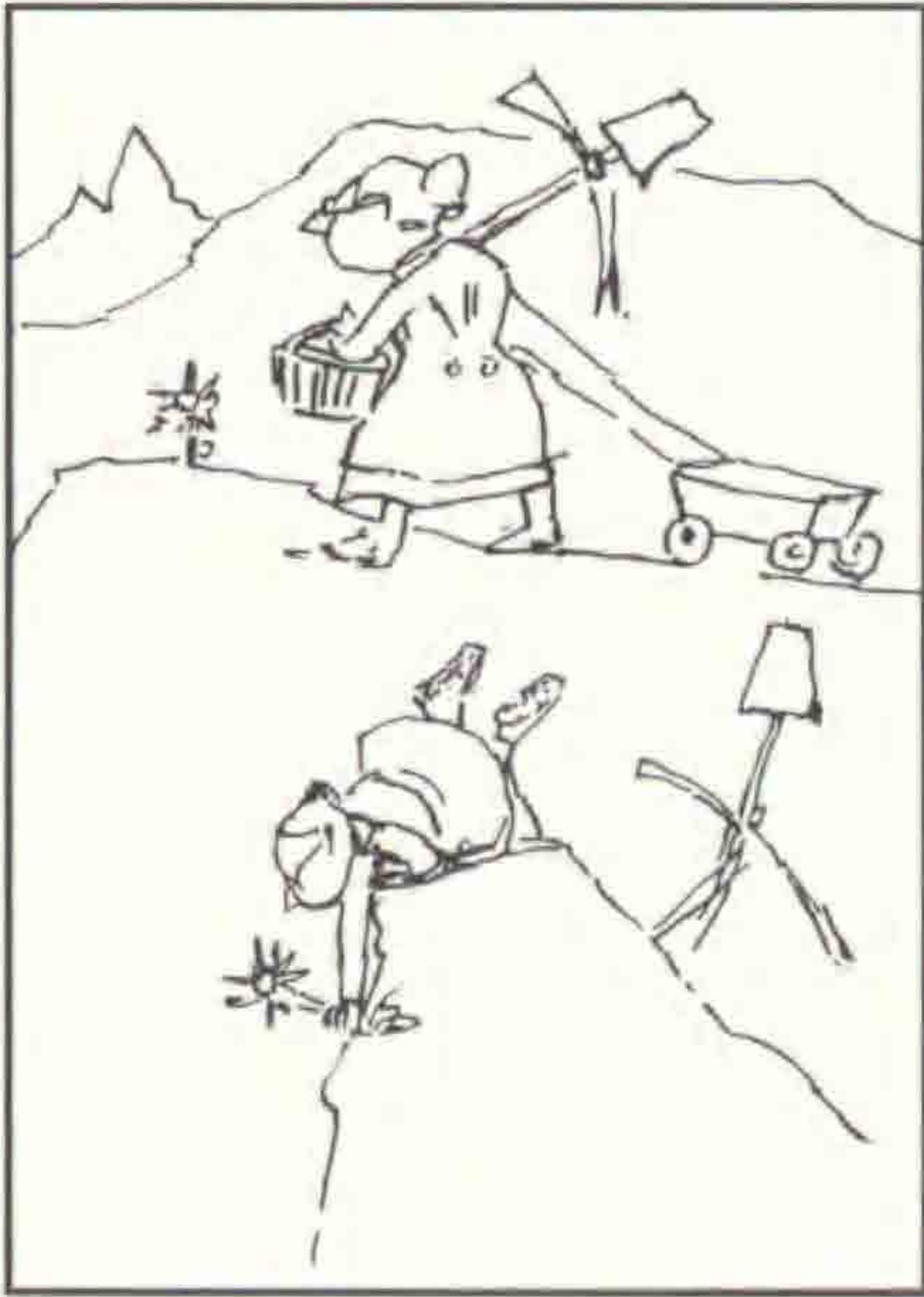

Fig. 1
Gertrude Jekyll på plantejagt i de sveitsiske alper med sine hjemmelavede redskaber. Tegning af Lionel Benson fra Wallinger, R., 1999: *In Miss Jekyll's Footsteps*. *Historic Gardens review*. Autumn 14-19.

godt et års tid siden ændredes titlen til *Historic Gardens Review*, og derved blev det tilkendegivet, at redaktionen ikke nødvendigvis ønskede at begrænse sig til dette kontinent. Men indtil nu har artiklerne dog helt overvejende beskæftiget sig med europæiske haver og deres relationer til havekunsten globalt set.

Artiklerne, der er illustreret med både farve- og sort-hvide fotografier, planer og tegninger, behandler emner, der har berøring med havekunsten, dens udvikling, bestemte haver og deres bevaring og pleje. I sidste nummer var der en artikel om Gertrude Jekyll og hendes liv, efterfulgt af en artikel om restaureringen af en af hendes kendte haver, Upton Grey i Hampshire fra begyndelsen af dette årbundrede. Andre artikler handlede om middelklassens haver i Piedmonte, Italien fra 1800-årene og om den botaniske have i Moskva, oprindeiiig anlagt af Peter den Store i begyndelsen af 1700-årene.

Artiklerne giver på en både faglig og saglig måde information om det valgte emne, der kan spænde vidt tidsmæssigt, geografisk og på anden vis. Ofte redegøres der for interessante og nyopdagede forhold.

The Historic Gardens Foundation tildeler en gang om året en pris på 2.500 £ som anerkendelse af en fin restaurering af et element i en have, som for eksempel en pavillon, en statue, et springvand eller et tempel. Hidtil har ordningen fungeret for haver i Frankrig og prisen gik i 1998 til restaureringen af den kinesiske pavillon i parken a l'anglaise til slottet Kerlevan i Bretagne. Udover en forfalden tilstand havde en restaurering i 1930erne af denne typiske indo-kinesiske pavillon fra 1700-årene fjernet de karakteristiske træk. Herom og om restaureringen fortælles der ligeledes i en artikel i det sidste nummer.

The Historic Gardens Foundation, der er en almennyttig fond, arbejder i det hele taget på forskellig vis for at udbrede kendskabet til og forståelsen for de historiske haver, og arrangerer herunder konferencer og møder eller indgår aftaler om specialarrangementer. Eksempelvis kan medlemmer af The Historic Gardens Foundation få adgang til at besøge den omtalte Gertrude Jekyll-have, Upton Grey i Hampshire. De drivende kræfter bag The Historic Gardens Foundation er redaktøren af tidsskriftet, Gillian Mawrey og hendes mand

Richard Mawrey. Der er til fonden knyttet et råd, bestående af medlemmer fra forskellige lande, berunder undertegnede.

Henvendelse om tilsendelse af Historic Gardens Review, der udkommer 3 gange om året, og oplysninger om indmeldelse som medlem af the Historic Gardens Foundation kan ske til:

The Historic Gardens Foundation
34 River Court, Upper Ground, London SE 1, 9PE, UK
Tel 44 172 6333 9165, Fax 44 1714017072

Lisbeth Saaby

Bevaring af kolonihaver på Frederiksberg

I forbindelse med Frederiksberg Kommunalbestyrelses ønsker om ændring af kommuneplanen for området med 32 kolonihaver omkring Jyllandsvej og Solbjerg kirkegård til række- og højhusbebyggelse, har bestyrelsen for Havebrugshistorisk Selskab påpeget kolonihavernes værdi som en del af et uvurderligt kulturmiljø i en storby.

I efterkrigsårene blev mange kolonihaveområder udlagt med større grunde og bebygget med sommerhuslignende fritidshuse. Kolonihaveområdet ved Jyllandsvej har en anden hovedstruktur og består af mange små haver med mindre og særegne kolonihavehuse.

Området er en del af vor gamle havekultur. Havebrugshistorisk Selskab har gjort indsigelse mod at de blev nedlagt og erstattet af række- og højhuse. Kolonihaverne er, som nabo til Solbjerg kirkegård, Den hvide By og de øvrige omkringliggende villabebyggelser, en væsentlig del af et bevaringsværdigt kulturmiljø.

Området omkring Jyllandsvej indeholder stor rekreativ værdi og kan betragtes som en stor værdi for hele Frederiksberg.

Bestyrelsen anbefalede, at der udarbejdes en bevarende lokalplan og at området registreres omhyggeligt, herefter kan der udarbejdes en plejeplan for området. Planen skal sikre at områdets særegenhed og kvalitet bevares for eftertiden.

Bestyrelsens indsigelse blev fulgt op af indsigelser flere steder fra, bl. andet fra Landsforeningen for Bygnings- og Landskabskulturs Udvalg for Haver og Landskab samt fra Kulturmiljørådet for København og Frederiksberg kommuner og naturligvis fra kolonihaveejerne.

Danmarks Naturfredningsforening rejste i juni 1999 sag om en fredning af haverne i henhold til naturbeskyttelsesloven.

Kirsten Lund-Andersen

Havebrugshistorisk dagbog okt. 1998 - sept. 1999

Ved A. Ørum-Larsen

1998

Oktober

Arkitekturens Dag - 1/10.

Det lukkede Grønttorv i Valby fejrer sit 40 års jubilæum - 2/10

Station Totusind DRI, kl. 12.10: Foredrag om de gl. lægeplanter og krydderi-urter, f. eks. opiumvalmue, kinin, hvidløg og muskatnød, deres virkning og historie, 11/10

Trafik- og miljøudvalget på Fyn går i samlet aktion for at udrydde bjørnekloen.

November

Der er nu af EF udpeget 201 habitatområder i Danmark

December

Phytera-institutioner arbejder iflg. miljø-mødet i Rio 1992 videre for at de medicinproducerende lande betaler afgifter af fortjensten af de benyttede planter fra oprindelseslandene tilbage til oprindelseslandene.

Det Kgl. Danske Haveselskab er reddet fra konkurs, og en ny bestyrelse er valgt med Jeanette Sporleder Ebbesen som formand.

I Mariager oprettes Danmarks Saltcenter med bl.a. en saltmine og saltfremstilling og en have med salt-tålende kystplanter.

1999

Januar

Svigmors Skarpe Tunge - *Sansevieria trifasciata* 'Laurentii' - har iflg. statistikken et stærkt stigende salg på torvene. Plantens hovedform stammer fra Tropisk Vestafrika.

Februar

Der oprettes et rådgivnings-firma, der yder professionel rådgivning til planlægning og vedligeholdelse af økologiske haveanlæg.

Marts

Det Kgl. Danske Haveselskab holder regelmæssige lysbilled-foredrag om årstidernes blomster - Første gang den 10/3

Udstilling på Arkitektskolen i Holmen: Landskabsforvandling i det 20. århundrede.

April

Åbent hus i visse større gartneri-virksomheder, 18/4

Tivoli åbner sæsonen - den 156. med ny forlystelses-afdeling i tyrkisk stil og med elefantridning (overfor Glyptoteket).

Maj

Søndag- Skovens Dag med arrangementer i 54 danske skove landet over, bl. a. i Jægersborg Dyrehave.

Der oprettes en ny forvaltning af Københavns Parkvæsen: Vej og Park, titlen "Stadsgartner" afskaffes. Kirkegårdsafdelingen udskilles. Noget lignende er sket i Gentofte Kommune: Parkerne administreres sammen med vejene: Park og Vej Afdelingen.

Haveanlægget af V. Fabricius Hansen foran Statens Museum for Kunst i København genindvies efter udvidelsen af museet og istandsættelse 26/5.

Föreningen för Dendrologi och Parkvård arrangerer en ekskursion til danske haver for sine medlemmer, 28. - 31. Maj

Juni

En vingård anlægges i Kastrup på Amager til demonstration og forsøg.

juli

På en udstilling i Orangeriet ved Fredensborg Slot vises plancher med danske haveprojekter af unge landskabsarkitekter.

En ny park ved Skt. Jørgens sø indvies - med trapper ned til søen, 15/7.

August

En naturvejleder fortæller om Ørstedsparken i København - Kanal København 3/8 kl. 17.30

Herkules-pavillonen i Rosenborg Have, København åbnes efter istandsættelse. Skal være åben om sommeren med "kulturcafé" og udstillingssal til forskellige arrangementer, først vises planer og billeder fra de kongelige haver: Fredensborg - Frederiksberg o. s. v. - Slots- og Ejendomsstyrelsen.

Havedag i Valbyparken - København. De 17 temahaver åbnes for publikum. De er si-

den Kulturåret vedligeholdet af Københavns Parkvæsen.

En udstilling Blomster i haver og på billeder afholdes i Fåborg Kunst-museum. August - 12/9 Blandt andet med blomsterbilleder af Anna Syberg.

September

Havens Dag - 12/9

Børn lægger blomsterløg i Tivoli til næste sæson.

Drømmen om England i Danmark - reportage fra Knuthenborg i DR1. 9.13 - ved Jesper Groth. Prins Joachim præsenterer det istandsatte Schackenberg Slot med parken for offentligheden. Det er resultat af folkegaven på 13,2 mill kr fra 1995 og tilskud fra Slots- og Ejendomsstyrelsen - 28/9

Året 1999 er indviet til Middelalderen.

Havebrugshistorisk Bibliografi okt. 1998 - sept. 1999

Ved A. Ørum-Larsen

1998

Oktober

Henrik Vesterberg: En have til lyst og død - om Københavns Assistens Kirkegård.
Politiken 3. sek. 20. okt.

November

Forum för trädgårdshistorisk forskning - Bulletin nr. 7

December

Jane Aamund - Lise Nørgaard - Kim Skotte: En plads i solen - glimt af dansk koloni-
haveliv. Lamberths Forlag.

Anemette Olesen: Strandens urtehave - Idé-Nyt - December.

A. Ørum-Larsen: Christiansens Park i Flensborg - en mærkelig 1800-tals-anlægning
Lustgården 1998.

1999

Januar

John Mann: Mord, magi & medicin - illustreret; anmeldt af Anne Knudsen: Galnebær,
bulmeurt, pigæble og alrune - Weekendavisen

(Planteriget - Kultur) - 8. - 14. januar

Marts

Jakob Marchner: Planter får nye familier - Politiken (Viden og sans) - 15. marts

Marie-Louise Paludan: Blad for blad - illustreret

anmeldelse af Torben Thim's bog: Historiske Roser Weekendavisen - 19. -25. marts

Inger Lauridsen: At genskabe en "stedets ånd" - Sønderjysk månedsskrift nr. 3 s.35-42.

Anette Tonn-Pedersen: "Og grønsager havde vi i haven: Arbejder boligen ved
Cathrinesminde Teglværk" - Sønderjysk månedsskrift nr. 3 s. 43-47

Birgit Møller Back:Postholdergårdens Have i Aabenraa - Sønderjysk månedsskrift nr.
3 s. 48

Meta Knudsen: Søbergs Have - Sønderjysk månedsskrift nr. 3 s. 53-56

Helge Mariegaard: Museumshaven på Høkkelbjerg ved Christiansfeld - Sønderjysk månedsskrift nr. 3 s. 57-59

Michael Sterll: Phalaenopsis - parasitten i brudebuketten - Politiken - søndag 28. marts.

April

Dansk Dendrologisk Årsskrift - 1998 bd. XVI - heri Kæmpeege i Danmark af Niels Erik Holten.

Steen Estvad Petersen: Tusindårshaverne - om indhegning og fredning af 10 typiske danske landskaber - i anledning af årtusindskiftet.

Maj

Anne Knudsen: Før kartofflen - om middelalderens madkultur med anvendelse af krydderier fra Orienten. Weekendavisen 12.- 20. maj

Anemette Olesen: Historien bag urterne - Berlinske tidende 12/5 sektion 4 s. 18.

Anemette Olesen: Roserne i klosterhaven - Berlinske tidende 16/5 sektion 4 s. 7

Forum för Trädgårdshistorisk Forskning. Bulletin nr. 8

Marie-Louise Paludan: Alt for lidt om haver, efterlyser flere udsendelser om historiske haver i dansk TV. Weekendavisen 21.-27. maj.

Henrik Sten Møller: Museumshaven kunstfri zone - om indvielsen af den istandsatte have ved Statens Museum for Kunst. Politiken 27. maj.

Hanne Nedergaard: Det varme løg - Farmaci 156(5):6-8

John Erichsen: Drømmen om Norge - om norske huse i de romantiske haver fra 1735 til nutiden. Blandt andet som sommerhuse - Chr. Ejlersens Forlag. Anmeldt af Natasja Brostrøm: Det fan' me hyggeligt, du - Politiken 28. Maj - bagsiden på sek. I.

Lene Floris. Haven i vinduskarmen - en kulturhistorisk skitse. Folk og Kultur, 38 - 63.

Søren Cock—Clausen: Drivhuset i 1700-tallet - DSR Frederiksberg. Anmeldt af Marie-Louise Paludan: Drivhusets historie i Weekendavisen 28/5

Juni

Steen Estvad Petersen: Nyt syn på den danske herregård. Et ukendt kulturmiljø - Søren Fogtdal 1999. Anmeldt i Politiken af Henrik Sten Møller: Det koster en herregård og af Poul Pilgaard Johnsen: Sidste udkald - Weekendavisen 18. - 25. Juni.

Helle Hellmann: Sten - den japanske haves pryd - Politiken Bolig og Have. 3. sek. 26

Juli

Synne Rifbjerg: Det hemmelige museum - om Botanisk Museum - Politiken 14. juli

Henrik Sten Møller: Byens nye åndehul - om den nye park på Frederiksberg. Politiken

14. juli Edel Hildebrandt: Fortiden er gemt i gravstenene - Politiken 24. juli
Birger Thøgersen: A. P. Møller vil opføre nyt parkanlæg. Den eksklusive lille ø - Politiken 28.

Birger Thøgersen: Grønt område på Holmen - Politiken 29. juli.

Marie-Louise Paludan: Det langsomme skuespil - Weekendavisen 30. juli

August

Anne Knudsen: Galnebær, bulmeurt, pigæble og alrune - Weekendavisen 1. Aug.

Jens Øster Mortensen: En have så skøn på Lyø - Politiken Bolig og Have 7. aug.

Claus Bjørn: Knuthenborg Park. Danmarks største herregårdspark og dens skabere.

Knuthenborg 1999 - anmeldt af Pernille Stensgaard: Manden, der blev en park
- i Weekendavisen 3. - 9. Sept.

September

Malene Hauxner: Det kongelige Biblioteks have. Magasin fra Det kongelige Bibliotek.
14 (2):2-12.

John Erichsen (red.): Gud Konge By - Frederiksstaden 250 år - indledning: Bodil Busk
Laursen - udstillingskatalog.

Det Danske Kunstindustrimuseum - København 1999.

Lars-Åke Gustavsson: Rosenleksikon - 544 s. - Rosinante

AnnBritt Kvernød: Storbybotanik - Havevandring - om Botanisk Have i København

Emil: DR1 Månedsmagasin - 24. sept.

Christine Waage Rasmussen: Sorgenfri slotshave og park - en retrospektiv
undersøgelse - Lyngby-bogen 1999 s. 3-34

Anmeldelser

Søren Cock-Clausen

Drivhuse I 1700-tallet

173 sider, 185 s/h illustrationer, kr 224,

DSR-Forlag

Aldrig før er der i Norden udkommet en bog om drivhuse med så mange illustrationer og så indgående og grundig omtale af europæiske drivhuse i videste forstand, altså også såkaldte mistbænke og drivklokker. Særdeles mange af de omtalte huse m.m. (måske dem alle) eksisterer ikke mere. De er hurtigt blevet forældede, ligesom kampen mellem soliditet og lysåbenhed har bevirket at de ældre solide huse er blevet erstattet af nyere og lysere. Selvom disse krav først rigtigt er blevet stillet i nyere tid, har man naturligvis kendt til det også i 1700-tallet, ja allerede i 1600-tallet, hvorfra mange af de afbildede huse, mistbænke eller klokker stammer. Ikke færre end 40 af de ialt 186 afbildninger viser især huse fra 1600-tallet, ligesom det gengivne billede stammer fra 1600-tallet. De ældste af drivhusene i yore sydlige nabolande var indrettet sådan at taget og andre store dele af dem kunne fjernes om sommeren, således af planterne blev frilandsplanter om sommeren med de fordele som det indebar, se fig 5, men også krævede en stor arbejdsindsats. Så det gør man ikke mere. I det hele taget er flertallet af billederne fra udlandet. Jeg har således fundet kun 20 danske billeder, inclusive dem fra Holsten af de ialt 186. Angående Holstens havebrug er der i 1997 udgivet et digert pragtværk om to haver, hvoraf dog kun den ene lå i Holsten, tæt på Gottorp. Det er godset Hanerau, i tiden 1659 - 1722 ejet af danskeren general-postmester Paul Klingenberg og søn. Disse to markante personligheder, især faderen, som blev adlet på grund af sine store fortjenester, indplantede i hus og på friland talrige nytte- og pryddplanter. Husene var oprindeligt beregnet til Citrus-arter; sådanne såkaldte orangerier eller orangehuse omtales gang på gang, og eksisterer langt ind i 1700-tallet. Forfatteren til vor her anmeldte bog SCC synes kun gennem havehistorikeren Ingrid Schubert fra Hamborg at have hørt om Paul Klingenbergs haver og slotte. Til gengæld vrimler det i SCC's værk med billeder af og oplysninger om drivhuse i Vest-, Mellem og S.Europa. Trods de yderst forskellige kilder i alverdens tryksager samt håndskrifter med stik og tegninger af forskellig kvalitet og teknik er det blevet et kildeskrift af høj rang. Forfatteren har også sørget for at bogens udbredelse ikke bliver begrænset til Norden på grund af sproget. Der er dels et engelsk summary, dels er alle figurteksterne oversat til engelsk i et afsnit bagest i bogen. Oplysningerne bringes naturligvis ikke hulter til bulter, men meget oversigtligt med klare overskrifter.

Et af de 15 afsnit finder man næppe magen til i andre drivhus- og -bænkehåndbøger. Det er det der handler om klokker, dvs store tit helt tætte glasklokker, der oftest sættes over en enkelt plante, der ser lovende ud og derfor skal forkæles, især hvad varme angår. Det er en begrænset mængde luft, der findes under klokken, når solen skinner, er varmen derfor høj, så man vælger naturligvis kun de planter, arter og sorter, der vides at være egnet til varmen.

Af trykfejl kan der umuligt være mange; jeg har kun fundet en ganske ubetydelig, ikke meningsforstyrrende. Og som den bygningsarkitekt forfatteren er, bemærker man med glæde, at de allersirligste af de mange tegninger i bogen er Søren Cock-Clausens egne, se fx fig 20, 23, 24, 28, 85 og 99.

Bogen er med stift bind og et stort farvefoto for og bag.

Johan Lange

Johan Lange:

Kulturplanternes indførselshistorie i Danmark

2. udgave, 477 sider, 598 kr.

Udgivet af Jordbrugsforlaget 1999

ISBN 87-7432-546-9

Vi er i vor tid mere bevist om vore forfædres brug af planter. Det illustreres dels ved, at arkæologerne i højere grad end tidligere analyserer for planterester i deres udgravninger og dels gennem det overståede middelalderår. Det er derfor ikke overraskende, at efter kun fem år er "Kulturplanternes indførselshistorie i Danmark" udkommet i en ny udgave.

Den nye udgave er i stift bind og derved af en væsentlig bedre kvalitet end førsteudgaven. Den er udvidet med 19 sider og ud af de ca. 5000 arter og varieteter, der omtales, er der medtaget ca. 20 nye planter. Ellers er der tale om en ajourføring og opdatering af allerede omtalte planter. Det betyder, at en del planter har fået et tidligere indførselstidspunkt.

Lic. agro Annie Christensen har gennem sine studier bl.a. på Rigsarkivet givet et væsentligt bidrag til denne opdatering.

Udover at bogen giver os det tidligste tidspunkt for de enkelte kulturplanters omtale i Danmark, så indeholder den også kilderne til disse omtaler. Kapitlet "Litterære kilder - trykte og utrykte" er en særdeles god litteraturliste over vore forfædres viden om og brug af planter.

I øjeblikket er det kun muligt at slå op under de enkelte planters navne, men hvis bogen blev gjort elektronisk tilgængelig, ville den også kunne give et væsentligt ind-

tryk af, hvor mange og hvilke kulturplanter de enkelte kilder omtaler. Se anmeldelse af førsteudgaven i *Fra Kvangård til Humlekule* nr. 24, s. 89-90, 1994.

Finn T. Sørensen

Jane Schul: Hvilken plante hvor. 296 sider, kr 299,- Politikens Forlag.

En smuk og i flere henseender udsædvanlig bog. Først bogtitlen. Naturligvis er det meget vigtigt for en haveyrker at placere sine planter under lysforhold og på en jordbund, hvor de kan trives optimalt. Det er dette problem, der ligger skjult i bogens navn. Det fremgår derimod mindre direkte, at der så godt som ikke omtales regulære køkkenurter, frugttræer og -buske, selvom nogen af dem nævnes, og der stikker en renvasket gulrod op i billedet af en farverig blomsterbuket.

Af de ca 100 "spiselige planter" der anføres i det vedkommende kapitel, nævnes den dødeligt giftige opiumsvalmue, dog med tilføjelsen: frø = birkes; derimod ikke den ret giftige kartoffelplante, evt. med tilføjelsen: knoldene i jorden. Usædvanligt er også billedmaterialet, og langt den største part er Jane Schuls egne; og allerbedst finder jeg fotos med kun én art, se fx *Cyclamen hederifolium* s. 137, *Gaultheria procumbens* s. 142 og *Polygonum bistorta* s. 211. Usædvanligt er også afsnittet om lav-allergene plantearter i en tid hvor allergi synes stadig at blive hyppigere og mere plagsom, ligesom yderst få havebøger førhen lagde vægt på at tilplante sin have fuglevenligt, både hvad føde og ynglemuligheder angår. Det oplyses at en sammenligning af fx 1 hektar skov med 1 hektar have, der er indrettet uden særlige hensyn til fuglene, vil rumme op imod det dobbelte antal fugle i haverne. Men havernes fortrin i den retning kan være endnu større ved at tage visse hensyn - altså ikke noget med at giftsprøjte sine evt. luse- og larvebefængte planter. Men da sunde og frodige planter næsten altid er fri for utøj, løses problemet bedst på den måde.

Bogen er i stift bind og med talrige blomsterbilleder i alle mulige størrelser inden for bogens rammer, farvelagte bedplaner.

Det er en oplevelsesrig og inspirerende bog.

Johan Lange

Steen Estvad Petersen: Nyt Syn På Den Danske Herregård. Et ukendt kulturmiljø. Fotografier: Kurt Rodahl og Steen Estvad Petersen (forord og epilog). Rekonstruktioner: Steen Estvad Petersen. Akvareller: Ole Kortzau. 208 sider ill., 298 kr.

Steen Estvad Petersen stiller med sin nye bog om Den Danske Herregård et alvorligt

spørgsmål: "Hvordan kan vi acceptere, at umistelige bygninger, haver og landskaber - hvis omfang vi ikke ejer noget overblik over - trues af forfald for aldrig nogensinde at kunne genskabes?"

Det er bygnings- og landskabskulturen, det drejer sig om, og det er samlede kulturmiljøer, der rummer arkitektoniske og kulturhistoriske værdier, som vi er ved at miste. Af de 350-650 danske herregårde er der ikke to, som er ens. I forordet beskrives forskelligheden, og Steen Estvad konkluderer, at bogens vigtigste budskab er at få udarbejdet et herregårdsatlas og derigennem få kortlagt herregårdskulturen i lighed med de kommuneatlas, som i de senere år har registreret og beskrevet byernes bevaringsværdige kvaliteter. Før en sådan registrering er foretaget, kan vi ikke beslutte, hvad der skal betragtes som umisteligt og hvordan, det kan bevares for eftertiden.

I et fornemt layout beskriver og illustrerer bogen ved tegninger, akvareller og smukke fotos i alt seks herregårde og deres kulturværdier i bygninger, haver og landskaber. Eksemplerne er Frederiksdal og Ledreborg på Sjælland, Hofmansgave og Glorup på Fyn og Clausholm og Schackenborg i Jylland.

Bogens vigtigste afsnit: Epilog gennemgår de mangfoldige problemer, der ligger i den nødvendige pleje af herregårdenes kulturmiljøer. I epilogen vender forfatteren tilbage til vigtigheden af, at vi ved, hvad det handler om, og at bevaringsværdierne bliver registreret f. eks. efter SAVE-systemet. Som inspiration for de danske beslutningstagere fortælles om arbejdet med herregårde andre steder i Europa, hvor vi især kan lære af Holland og England.

Det er en smuk og tankevækkende bog, som kan glæde mange. Særlig stor glæde vil den kunne give, såfremt budskabet når frem til de politikere, der i den sidste ende er de rette ansvarlige for vore bevaringsværdige kulturmiljøer, herunder herregårdsmiljøerne som nogle af de vigtigste.

Kirsten Lund- Andersen, landskabsarkitekt mdl. Sorø.

Anemette Olesen:

Østens urter i danske haver og køkkener

Forlaget Hovedland.

Rigt illustreret, 128 sider, kr 225,

Den meget flittige og produktive havebrugsskribent Anemette Olesen, der har virket i det østjyske i ret mange år og leveret et utal af artikler i diverse blade, vistnok især *Be- lingske Tidende*, har nu overgået sig selv med et ganske farvestrålende lille værk i stift bind med ca 100 jævnt gode farvefotografier i alle størrelser på tekstsiderne og på bin- det både udvendigt og indvendigt. Bogen handler om ca 60 dels gammelkendte dels

nye, brugbare krydder- og især køkkenurter, som vi kan dyrke på friland, nogle af dem kun til nød, og anvende i kogekunsten og som råkost. Det drejer sig fortrinsvis om planter fra nærorienten og som det fremgår af bogtitlen det fjerne Østen. Hvad de i reglen gode fotografier forestiller nævnes ofte helt bogstaveligt, men billedernes anbringelse i de forskellige artikler giver i reglen oplysning nok; et løsrevet navn som Tat soi på s. 94 ved siden af en Pak choi-roset må vel være et ikke registreret synonym. Emnet for sidsteleddet i bogens titel synes at have været det vigtigste emne for forfatteren; et skøn må formodentlig gå ud på, at der er ofret 1 1/2 gang mere plads på køkkenfaget end på botanik og historie tilsammen. At det har været magtpåliggende for forfatteren at fremhæve planternes rolle i det danske køkken, ses til dels også af hendes begejstring for et ret nyt, nu kendt køkkenredskab ved navn wok. Wokken er i følge Anemette Olesen "en rundbundet (middel)dyb metalskål, der sættes over åben ild, så flammerne, der rækker langt op om wokken, opvarmer hele wokkens overflade".

Forfatteren mener i forordet at kunne fastslå, at en lang række af de urter, der forhandles af indvandrere i deres butikker, og som også forfatteren nu dyrker, er nye for landet. Det gælder nok kun en lille del, se nedenfor. Ved at sammenholde Anemette Olesens udvalg af planter med den ret nye Kulturplanternes Indførselshistorie i Danmark, kommer man nemlig til et andet resultat.

Der er op gennem århundrederne blevet både prøvet og fastholdt mange flere arter og typer end det fremgår af en lang række gennemsnitshaver - og planteudvalget der. Af nye planter kommer vi vel kun op på 12 arter og sorter tilhørende følgende slægter: Centella, Dendrocalamus, Brassica, Cymbopogon, Eryngium, Allium, Agastache, Plectranthus, Cryptotaenia, Vigna, Ipomoea og Polygonum.

Man keder sig ikke under læsningen af Anemettes bog: Der er overalt problemer at tage stilling til.

Johan Lange

Ekskursioner

Mosaik Nordre Begravelsesplads den 19. maj 1999

Også dette år - nærmere bestemt den 19. maj - havde 20 medlemmer af Havebrugshistorisk Selskab en minderig aften på Mosaik Nordre Begravelsesplads i Møllegade i selskab med Mosaik Trossamfunds rundviser Erik Henriques Bing. Deltagerantallet var i år blevet yderligere begrænset fra 25 til 20, da Mosaik Trossamfund havde haft en del problemer på grund af en overvældende interesse og ditto deltagerantal ved forrige sommers arrangement i forbindelse med Guldalderfestivalen, hvor man ikke havde fået sat grænser for antallet af besøgende. Der havde været så megen trængsel, at en af deltagerne var kommet til at vælte en af de gamle sten, hvorved en anden besøgende var kommet lettere til skade. Det ønsker man af forståelige grunde ikke skal kunne gentage sig.

Dette års arrangement var fuldt så spændende og ikke på nogen måde identisk med sidste års, så hvis der er nogen af Havebrugshistorisk Selskabs medlemmer, der en anden gang får mulighed for at deltage i et tilsvarende arrangement, kan det varmt anbefales. Skulle der være nogen, der eventuelt selv måtte ønske at arrangere en sådan rundvisning, sker det ved henvendelse direkte til Mosaik Trossamfund, der så sørger for at give besked om muligt tidspunkt, nødvendige regler så som hovedbeklædning (for mænds vedkommende) og ingen rygsække eller store tasker for alles vedkommende. Dette af hensyn til de skrøbelige gravsten.

Med hensyn til begravelsespladsens historie henvises til ekskursionsberetningen i årbogen fra sidste år.

Jane Schul

Fire københavnske kollegiehaver: Valkendorffs Kollegium, Borchs Kollegium, Elers Kollegium og Regensen den 15. juni 1999.

De fire københavnske kollegiehaver, som var målet for selskabets aftentur i den lyse junaften, udmærkede sig hverken ved botaniske sjældenheder eller den store havekunst, men de er gamle og særprægede ved stadig at have noget af den stemning som 1700-tallets Købehavn må have haft med haver bag mure og huse.

Turen tog sit udgangspunkt i Sankt Pedersstræde, hvor Valkendorffs Kollegium gemmer sig bag et plankeværk.

Kollegiet blev grundlagt allerede i 1588 på initiativ af rigshovmester Christoffer Valkendorff (1525 - 1601). Den nuværende bygning stammer fra 1860. Bygningen ligger midt på en lang og smal grund, som strækker sig fra Sankt Pedersstræde halvvejs op mod Nørrevold. Ud mod gaden står Lind, Kastanie og Ahorn. I det ene hjørne er der en dækningsgrav. Fra porten går en smal sti i en bue op til indgangsdøren. Nærmest huset er der en brolagt plads.

To smalle smøger mellem hus og havemuren fører om til baghaven. Omkring denne er havemuren nylig restaureret, den står som en smuk gulkalket mur med blændinger. Her er det meste af rummet optaget af en græsplæne. Baghaven er så godt som træløs, da de fleste træer her var elmetræer, som er døde, grundet elmesyge.

I den sidste aftensol sad kollegianerne og nød aftensmaden i det fri.

Næste mål var kollegierne i Store Kannikestræde, på vej derhen stoppede vi ved hjørnet af Fiolstræde og Frue Plads, og glædede os over Holbergs "nye" kastanie, som står som en stor grøn krone ud over havemuren ved den tidligere professorbolig; den gamle kastanie fra Holbergs tid gik til i slutningen af 40'erne, men blev erstattet af en ny, der nu har fået en god fylde.

Borch's Kollegium har til huse i Store Kannikestræde 12. Bygningen er opført i 1691 og genopbygget 1731 efter Københavns brand 1728. Bag Kollegiet gemmer sig en dejlig have og en fin lille bygning, som opr. har været indrettet som laboratorium. Haven afgrænses mod sydvest af en mægtig brandmur, men denne skjules i sommerhalvåret af en Rådhusvin; nærmest bygningen er der en brolagt plads, dernæst følger en krocketbane, denne er indrammet af et busket, bag hvilket der bl.a. står en Alm. Robinie og en mægtig Guldregn, der næsten skjuler de dystre bagsider af genbohusene. En Herculesskulptur gemmer sig i løvværket. Under Robinien er der en lille terrasse. Også her bruges haven ivrigt om sommeren af kollegianerne.

Skråt over for Borchs Kollegium i nr. 9 ligger Elers Kollegiums smukke bygning opført 1702-05 af kgl. Bygmester Johan Conrad Ernst, også den brændte og blev genopført efter branden i 1728, det var Johan Cornelius Krieger, der stod for genopførelsen. Bygherre var justitsråd Jørgen Elers, han oprettede en fond til minde om tabet af sine 2

børn, der omkom ved teaterbranden på Sophie Amalienborg 1689.

Porten fører ind til et af de flotteste trapperum i København, en enorm trætrappe fører som en italiensk trappe op gennem huset. Portgennemgangen fører ud i den bagved liggende gård og have. Den smalle gård ender i 2 fine små kvadratiske pavilloner, der stammer fra 1719-20 og som skånedes ved branden. Gården adskilles fra den bagved liggende have af et fornemt gitter.

Haven er delt op i 2 afsnit. Den ene del består af en lidt forsænket krocketbane, den anden del af en plæne. Her har også været flere elmetræer, som har måttet fældes. Tilbage står et Pagodetræ (*Sophora japonica*). Haven grænses af en mur ud mod Skinnergade og tilbageværende træer i haven giver gadebilledet i Skinnergade den stemning, som må have været karakteristisk for gadebilledet i 1700-tallets begyndelse.

Regensen på hjørnet af Store Kannikestræde og Købmagergade var det sidste af kollegierne. Her er ikke tale om en have, men om en stor gård og attraktionen er Regenslinden. Linden, der altid har været kundskabens træ, har siden 1785 stået i gården på det af Chr. IV byggede Collegium Regium. Den nuværende Lind er ikke særlig gammel, men har i 50'erne afløst den gamle Regenslind.

Her sluttede ekskursionen, men en del af selskabet lod sig lokke tilbage i Store Kannikestræde, til KFUM og K-bygningens gårdhave, hvor vi var blevet lovet kaffe. En af Landbohøjskolens landskabsarkitektstuderende bor på kollegiet og passer haven. En stor lift var netop samme dag blevet kørt ind i gårdhaven, til Maria's (den studerendes) store fortvivelse, den havde ødelagt en del af stauderne og plænen. Vi nød en dejlig kop the/kaffe i den stille gårdhave og takkede både Maria og restauranten for gæstfriheden.

Jette Abel

Sønderjylland: Schackenburg slotshave i Møgeltønder, Højer mølle- og marskmuseum, Emil Nolde museet Seebüll, Trøjborg slotsruin, Draved skov, Gram slotspark og museet Ribes Vikinger d. 21.-22. august 1999.

Der deltog 17 personer, heraf 4 fra Jylland, transporten foregik i privatbiler.

Velankommet til Møgeltønder begav selskabet sig under landskabsarkitekt Ulrik Karbergs ledelse ind i Sønderhaven på Schackenburg gods. Sønderhaven er en 5-6 ha stor park beliggende syd for Slotsalléen med indgang skråt over for Schackenburgs portindkørsel, den er offentlig tilgængelig og vedligeholdes delvis af kommunen.

Inden for lågen åbner sig en græsklædt lysning med enkelte fritstående træer og

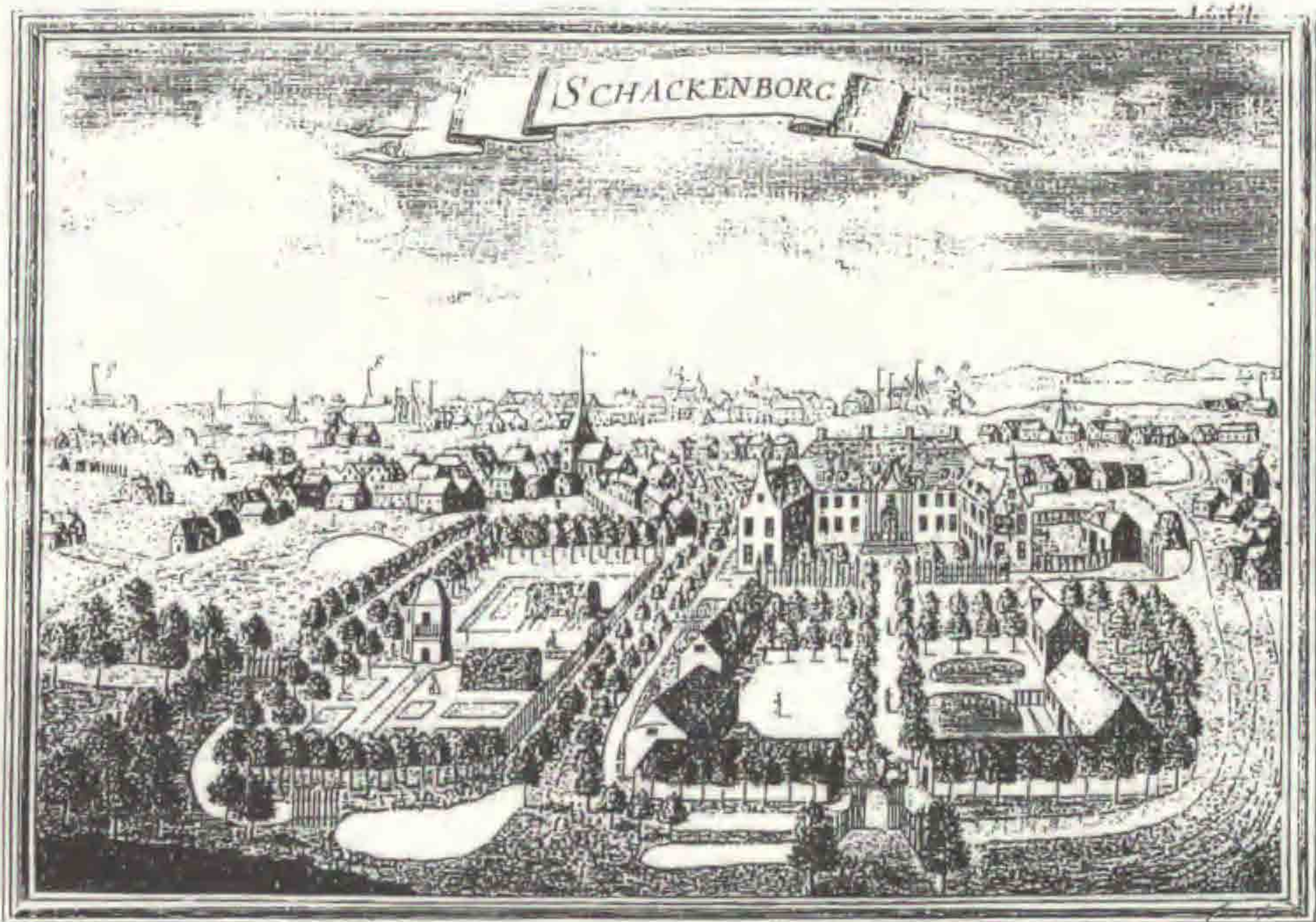

Fig. 1 Schackenborg, kobberstik fra Pontopidans Danske Atlas, udg. 1768.

blomsterbede omgivet af en grussti og tæt busket. Vi begav os ind i krattet vest for lysningen og stod snart i resterne af en gammel nord-sydgående lindeallé, sikkert en rest af barokhavens allésystemer. Sønderhaven afgrænsedes oprindeligt af en kanal, der danner grænsen ud mod den nyindrettede store P-plads mod vest. Vi fulgte alléen ned til bunden af haven, krydsede kanalen, der nu løb øst-vest og stod under et par ægte kastanier, i skovbunden ses bl. andet Dunet Steffensurt.

Stien førte ud til det syd-østlige hjørne af krattet til en stor flerstammet bøg, en såkaldt musebøg, både alder og vækstform gav anledning til mange bud. I samme område stod enkelte frugtræer, på en udateret plan fra forrige århundrede er området markeret som køkkenhave, de formodes at stamme derfra.

Herefter krydsedes kanalen igen, selskabet passerede endnu en gammel lindeallé, dobbelt så bred som den første i den gamle haves østside, og begav sig ind på en høj beliggende midt i haven mellem to damme, der i dag er delvis tilgroede, herfra fortsattes i havens midterakse op til den store lysning, hvor Johan Lange bestemte et fremmedartet træ til at være en Hickory (*Carya ovata*).

Sønderhavens historie går tilbage til 1600-tallet, det nøjagtige anlægsår er usikkert, men det angives, at den er anlagt 1664 under Hans Schack, den store feltherre, der fik

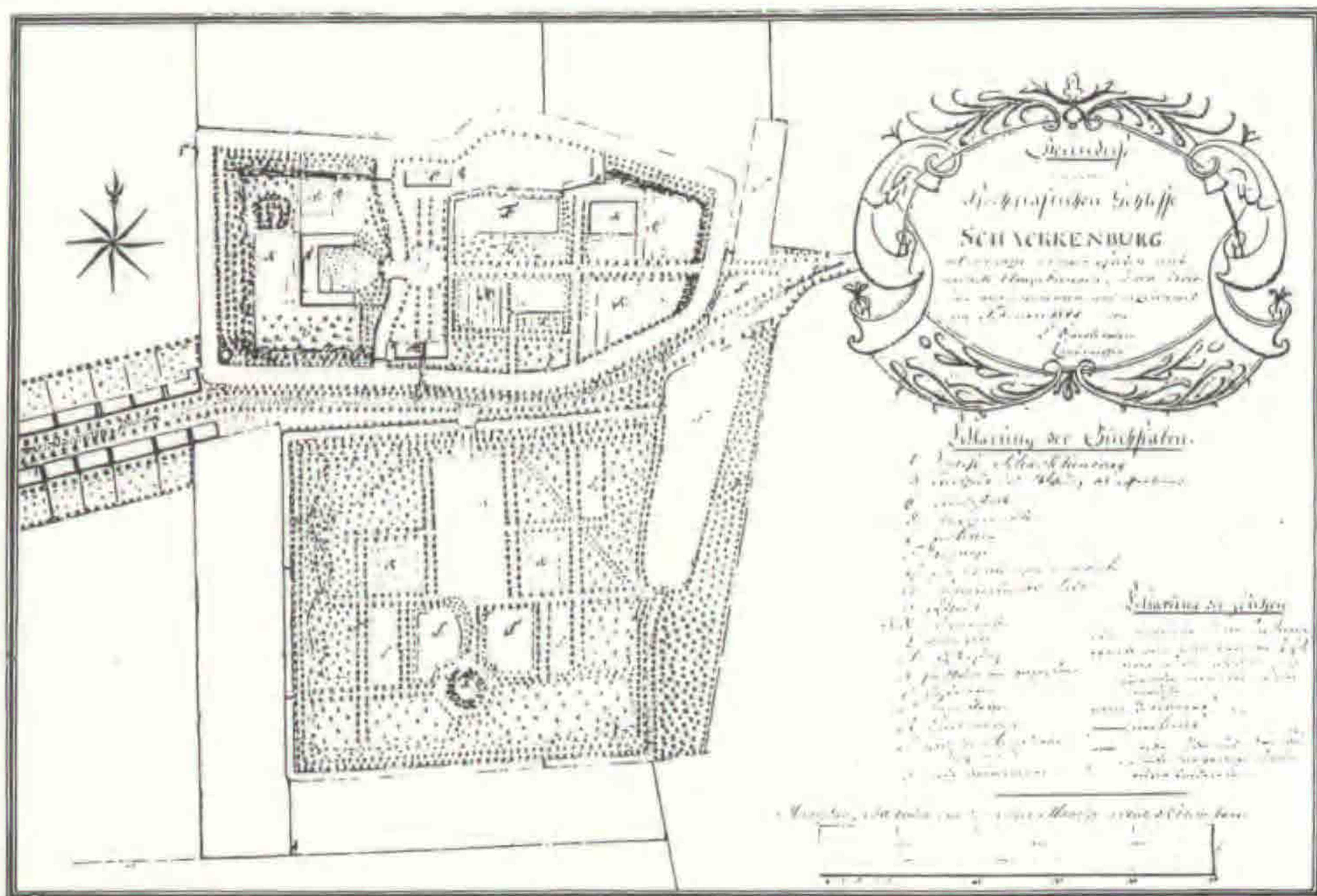

Fig. 2 Opmåling af Schackenborg, udført af landmæsser C. Carstensen i 1842.

Schackenborg i len 1658, men købte ejendommen i 1661 og lod ny hovedbygning opføre 1661-1666.

Som ansvarlig gartner nævnes en Johan Starcke, der senere hentedes til Hans Schacks sjællandske ejendom Gisselfeld. Haven blev anlagt efter tidens mode som renaissancehave med kvadratisk inddelte bede, den var på de tre sider omgivet af en kanal, på den fjerde side mod øst endte kanalen i en fiskedam, den endnu eksisterende Svanedam. Der vides ikke meget om haven, den var foruden af kanalen også omgivet af et plankeværk. Midt i haven anlagdes et par fiskedamme, senere kaldet Brilledammene. Haven ændredes i flere omgange bl.a. i midten af 1700-tallet; den blev udstyret med en høj med lysthus, hække og alléer efter barokkens forbilleder. (Karberg 1997).

Der findes to interessante gengivelser af haven fra henholdsvis 1755-65 og fra 1768, som viser en symmetrisk opbygget have med kvadratiske parterrer, buegange, alléplantninger og hække, damme og ikke mindst et særpræget toetagers lysthus mellem Brilledammene. (Karberg 1997).

En senere opmåling (1842) viser, at der var adskillige alléer både i Sønderhaven og i haven øst for hovedbygningen. I begyndelsen af 1800-tallet skete der en udvidelse af Sønderhaven mod øst med en bøgeplantning, hvor der tidligere havde været køkken-

have, og i havens periferi slynger sig en sti indenfor en omkransende alléplantning og kanalen.

Af bevarede træk fra barokhaven kan fremhæves alléerne og kanalen rundt om haven, Svanedammen, Brilledammene og den mellemliggende høj.

I 1880 udvidedes Sønderhaven mod syd med en nåletræsplantning, der efter et voldsomt stormfald i begyndelsen af dette århundrede erstattedes af en blandingsskov.

Fra 1899 findes en meget detaljeret opmåling af hele haveanlæggets stisystem, som det formodentlig er blevet anlagt i 1880-åerne, men der eksisterer flere udaterede planer med 1800-tallets slyngede promenadestier, omkransende græsklædte amøbeformede lysninger, busketter og træplantninger. (Karberg 1997).

Efter rundgangen i Sydhaven var det blevet tid for vores gruppe til rundvisning i selve slotshaven. Vi blev modtaget af godsforvalter Søren Frederiksen, der meget venligt og engageret fortalte om godsets ejendomme, om slottets restaurering og om slotshavens

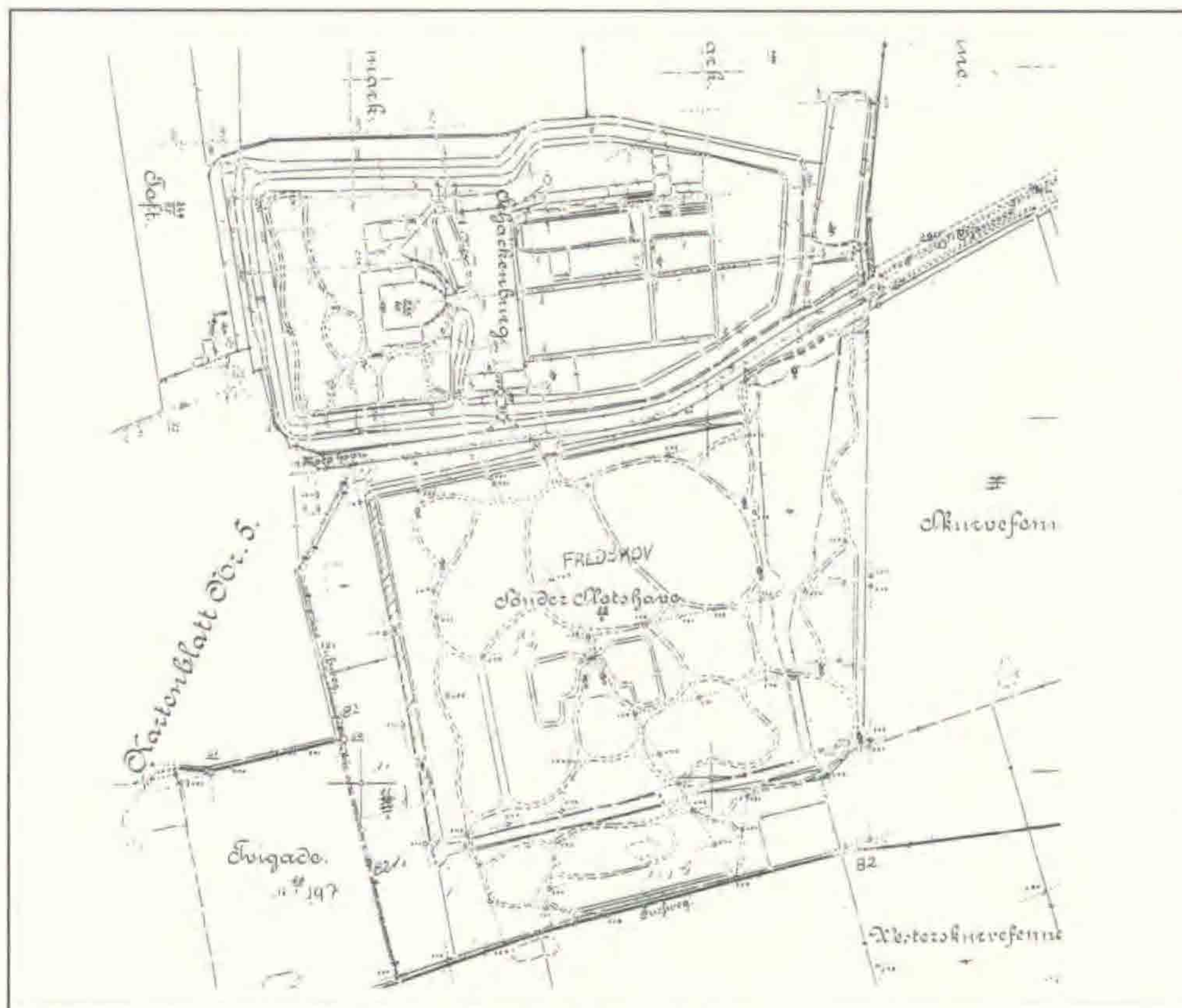

Fig. 3 Udsnit af opmåling over Schackenberg slot og tilliggende jorde 1899.

nye anlæg delvis udført for folkegaven i anledning af prinseparrets bryllup. For haveanlæggets reovering har stået landskabsarkitekt I.P. Junggreen Have.

Schackenborg gods omfatter Schackenborg slot m.m. på 13,0 ha, hovedgården Slotfelt på 69,0 ha, Solvig ekskl. skov og plantage 285,0 ha, Røj på 129,0 ha, Rosenfelt 123,0 ha, Fælsværft 83,0 ha, Sødangård 68,9 ha, plantage 67,0 ha, skov 173,0 ha, øvrige landbrugsarealer 16 ha, slotskro med hotel 4,0 ha, i alt ager 710,0 ha, eng 22,0 ha, skov 240,0 ha. Driftsform: Frø, kartofler, korn, traditionel skovdrift og juletræer.

Slottet er nu gennemrestaureret, midtterrissen fornyet, tagene udskiftet, facaderne pudset, gårdspladsen reguleret og broen ved porthuset fornyet. Også østhaven er reoveret i forbindelse med en ny låge og bro i den østlige ende af haven, den gamle øst-vestgående akse, der udgik fra midtterrissen, er genskabt, forvoksede taks er blevet flyttet med held eller kraftigt beskåret, de er nu ved at dække sårene. Nye stauderabatter og rosenbede er blevet tilplantet langs akserne.

Lørdagens andet besøg gjaldt Højer mølle- og marskmuseum beliggende i Højer by. Her var vi blevet lovet kaffe, hvilket kom bag på de 2 travle museumsbestyrelser, men kaffemaskinen blev tændt og i løbet af kort tid fik alle en hjertestyrkning. I ventetiden benyttede nogle tiden til at bese den smukt restaurerede hollandske mølle og andre besøgte en lille udstilling på magasinbygningens 1.sal. Efter kaffen begav vi os ud i den ud for den tidligere møllerbolig rekonstruerede vestslesvigske have, den blev studeret med både botaniske og historiske briller på. Haven er beskrevet i: "Fra Kvangård til Humlekule 1995". Herefter kørte flere fra selskabet ud til Højer sluse og den nye Vidå sluse ved det nye fremskudte dige fra 1992 omkring Margrethe Kog. Den tekniske forklaring på dette anlæg er ikke medtaget her, men der er et flot udstillingscenter på stedet og udmærkede brochurer.

Herefter var det tid at søge mod diverse overnatningssteder.

Søndagens første køretur gik til Emil Nolde museet få kilometer syd for grænsen eller som det officielt hedder: Stiftung Seebüll Ada und Emil Nolde, Neukirchen.

Turen fra Tønder blev lagt gennem Møgeltønder kog, et rigtig gammelt marskområde med bebyggelser på værfter.

Det var aftalt at mødes ved Rudbøl grænseovergang. I ventetiden blev der rig lejlighed til at studere den ejendommelige grænsedragning, der på et kort stykke går midt i gaden i Rudbøl, forklaring kunne læses i toldstedets vindue. Der var mod øst en dejlig udsigt ud over Rudbøl sø, som gennemstrømmes af Vidåen.

Velankommet til Seebüll, koncentrerede vi os først om haven, der bag sine læskærme af stråmætter åbenbarede en blomsterrigdom, som en blomsterhave i mildere egne har svært med at konkurrere med. Egentlige sjældenheder var der ikke, men mange af de sommerblomster, som kendes fra gamle haver, Mølleblomst, Cosmos, Zinnia osv.

fundtes i en frodig, farverig og charmerende blanding. Museet en ejendommelig bygning, blev besøgt efter lyst og interesse, den var bolig for Emil Nolde og hans familie til hans død i 1956 og fra 1957 omdannet til museum.

Næste mål var Trøjborg slotsruin 15 km nord for grænsen. Den første borg på stedet tilhørte hertug Valdemar af Sønderjylland. Peter Rantzau, der i 1566 overtog godset, byggede et prægtigt firefløjet renæssanceslot med tårne og spir omgivet af dobbelte grave og volde. Slottet havde en omtumlet tilværelse i de efterfølgende århundreder. I 1851 overtoges det af storbonden Knud Lausten Knudsen, der var indstillet på at overlade det til staten. Det lykkedes ikke og i 1854 gik man i gang med at nedrive slottet. Bevaret er den sydlige ydermur, der rejser sig direkte fra den indre voldgrav og kældrene. Indgangsportalen med en latinsk indskrift fra Rantzaus dage blev fundet i voldgraven, den er genrejst og en elegant bro, støttet af betonpæle og laminerede trædragere og belagt med gamle egeplanker som dæk, fører fra voldkronen gennem portalen ind i ruinen. Restaureringsarbejder er gennemført efter I.P. Junggreen Haves anvisninger i 1985. Stedet har en egen dyster stemning, som forstærkedes af de mange døde elmetræer i den omgivende lund. Der blev ledt efter Murrude og Vedbend-Torskemund, den første fandt vi ikke, den sidste var der i stort tal. Ruinen friholdes for grovere vegetation. Trøjborg hørte også under Schackenberg i en periode. Inden vi kørte videre blev frokosten indtaget ved de opstillede borde på p-pladsen.

Kursen blev lagt mod øst til Draved skov 5 km syd for Løgumkloster. Fra rasteplassen midt i skoven gik de fleste en tur ad en nyanlagt sti med et tykt lag flis. Stien førte gennem frodig blandingsskov med rig bundvegetation af bl.a. ørnebregner. Under rundturen passeredes også nogle af de for skoven så karakteristiske, fredede lindebevoksninger, der til gengæld ikke tillader lysgennemtrængning til skovbunden. Et større parti i skoven var ryddet med maskiner og så ret så forstligt behandlet ud, hvilket undertegnede studsede over. Efterfølgende er der kommet en forklaring, idet skoven nu er givet tilbage til naturen, dvs. at forstlig drift skal ophøre, i den forbindelse er al nåleskovsbevoksning fældet, og der er sket en udtynding i nogle af løvtræbevoksningerne og grøfter er fyldt op. Skov- og Naturstyrelsens vandreturs folder giver god information om skoven. Skovturen blev begunstiget af dejligt solskin, men vi kunne have brugt mere tid til at udforske skovens artsrigdom og den tilstødende højmose.

Videre nordpå gennem Løgumkloster til Gram. Målet var slotsparken. Her blev der et kort ophold. Godset tilhører siden 1945 et aktieselskab under ledelse af slægten Brockenhus Schack og har i lange perioder hørt sammen med Schackenberg. Det har til tider været den foretrukne residens for feltherrens efterkommere eller har været enkesæde til Schackenberg. En stor barokhave med terrasser, alléer, vandkunster og en grotte blev anlagt af overhofmesterinde Sophie Dorthea Schack, der boede på Gram 1683-1704. Det trefløjede slot, der i dag bruges dels som bolig dels som museum, ligger

lavt på en lille holm i slotssøen, parken ligger syd for slottet og er forbundet med slottet med en spinkel træbro. Fra bygningens midte udgår en akse, der efter at have passeret et svagt stigende plateau stiger kraftigt op mod havemuren. På plateauet er der ved restaureringen anlagt 2 løgplæner, 4 parterre haver med lægeurter. 2 bassiner er rettet op. Vinkelret på hovedaksen går to tværakser, den ene langs søbredden kantet af en uregelmæssig allé, den anden med en række linde kaldet de 12 apostle. Alléen langs søen er næppe plantet som allé, men snarere rester af en buegang (undertegnede vurdering). Landskabsarkitekt Paul le Fevre Jacobsen og Jette Mauritzen har været stillet over for opgaven at forenkle vedligeholdelse af parken, som kommunen har påtaget sig at passe, da slotsparken fungerer som bypark i Gram og som turistmål, men egentlig ikke har nogen nær kontakt med de aktiviteter, der foregår på slottet.

Parken stiger mod syd i en række græsklædte terrasser med en kraftig rhododendronplantning på den øverste skråning. Mod øst løber akserne ind i lystskoven, der støder op til slotsparken. (Jacobsen et al.).

Størst interesse fik de fire apotekerhaver, der er en nyskabelse, de ligger som hækindrammede kvadrater med en stor samling lægeurter med gode oplysende skilte.

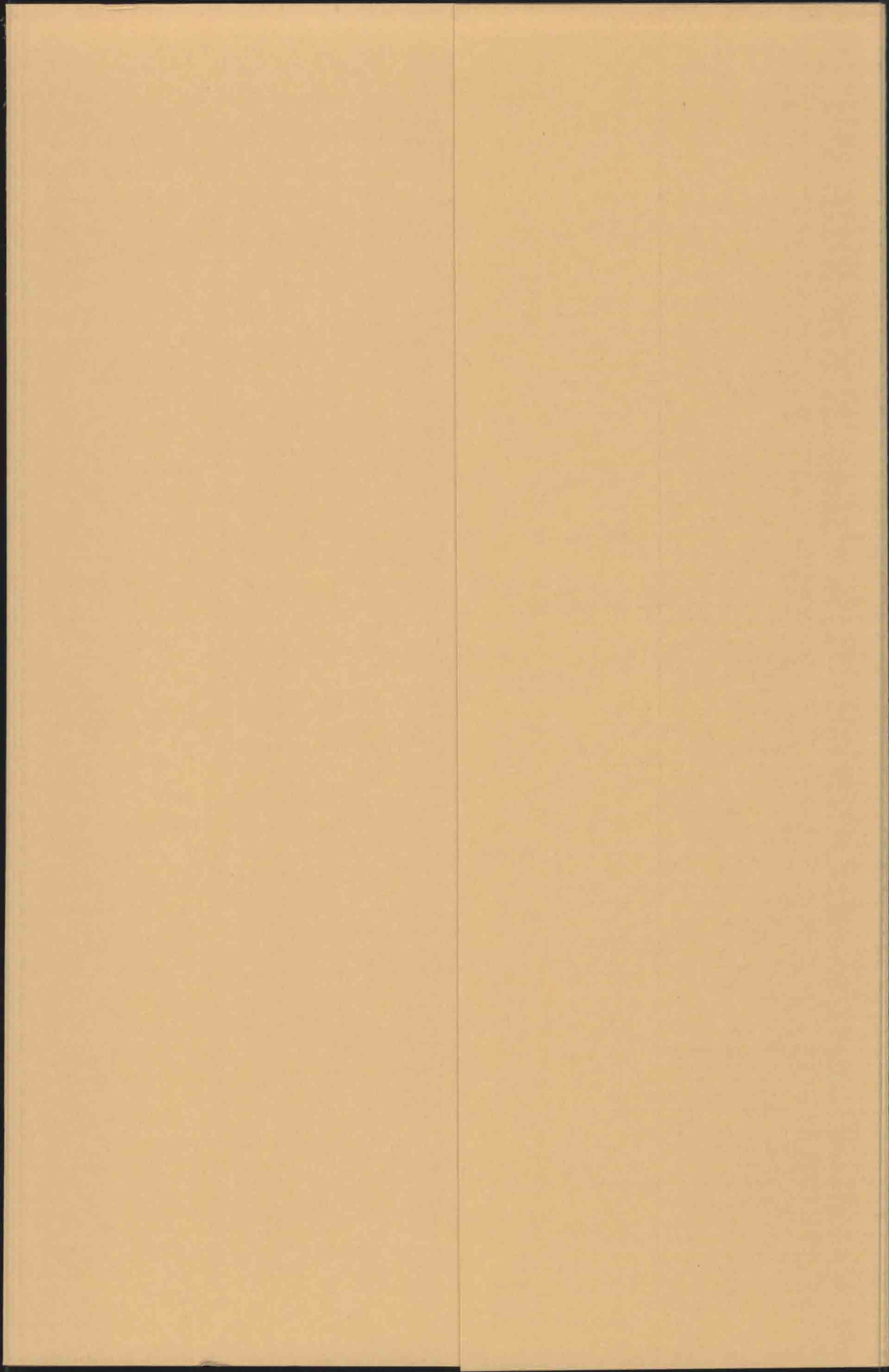
Ribe var ekskursionens sidste mål, her havde Johan Lange allieret sig med sin gamle ven Mogens Juhl, som havde været initiativtager til en udstilling af plancher af reliktplanter i museets foredragssal. Grundet et forsinket møde i salen måtte vi først begive os på en længere travetur gennem Ribes gader for at ende i en karré med et stort haveanlæg bag de små provinshuses sammenhængende rækker. Her demonstrerede Johan Lange en typisk reliktplante Tvebo Galdebær, som kravlede op i træerne. Jagten på en anden reliktplante Opiumsvalmuen endte som en skuffelse, stedet hvor den skulle vokse, var blevet til byggeplads. På tilbagevejen til museet fremviste vores guide sine egne opformeringer af reliktplanter i Sortebrødreklostrets have bl.a. Slangerod. Tilbage på museet gav Johan Lange en hel forelæsning om anvendelsen af de forskellige reliktplanter, her var plancher af Kalmus, Kongelys, Bulmeurt, Læge-Kulsukker, Martsviol, Opiumsvalmue, Pigæble, Slangerod, Svaleurt og Tvebo Galdebær.

Med denne imponerende præstation efter en lang ekskursionsdag sluttede ekskursionen.

Karberg, Ulrik (1997): De historiske haveanlæg ved Schackenborg - et produkt af deres samtid, 3 pointsopgave, Inst. for Økonomi, Skov og Landskab, KVL.

Jacobsen, Paul le Fevre, Jette Mauritzen (1991): Renovering af Gram Slotspark, en park i byen, Landskab nr.2, 1991 s.35-38.

Jette Abel

Indholdsfortegnelse

Helle Ravn: Bevaring af haver og haveplanter.....	5
Asger Ørum-Larsen: Haven ved Villa Svastika i Rungsted	12
Asger Ørum-Larsen: Vilvordes Minde.....	18
Jane Schul: Sommerblomsternes Historie	23
Margrethe Floryan: Turen gik til Düsternbrook, Wörlitz og Machern.	
Nogle betragtninger om danske havers tyske bagland	38
Finn T. Sørensen: Vandrelærere og vandregartnere	45
Aage Glavind: Det danske Gartnermuseum	62
Små meddelelser	
Bernt Løjtnant: Svaleurt-tilføjelse	65
Finn T. Sørensen: 200-året for oprettelse af Viborgs arboret i Charlottenlund skov, 1799 - 1999	65
Lisbeth Saaby: Historic Gardens Review - The voice of Historic Parks and Gardens Worldwide	67
Kirsten Lund-Andersen: Bevaring af kolonihaver på Frederiksberg	68
Havebrugshistorisk Dagbog okt. 1998 - sept., 1999. Ved A. Ørum-Larsen	69
Havebrugshistorisk Bibliografi okt. 1998 - sept. 1999. Ved A. Ørum-Larsen	72
Boganmeldelser	
Søren Cock-Clausen: Drivhuse i 1700-tallet	75
Johan Lange: Kulturplanternes indførselshistorie i Danmark (2.udg)	76
Jane Schul: Hvilken plante hvor	77
Steen Estvad Petersen: Nyt syn på den danske Herregård. Et ukendt kulturmiljø	77
Anemette Olesen: Østens urter i danske haver og køkkener	78
Ekskursionsberetninger	
Mosaisk Nordre Begravelsesplads, 19. maj 1999	80
Fire københavnske kollegiehaver: Valkendorffs Kollegium, Borch's Kollegium, Elers Kollegium og Regensen den 15. juni 1999	81
Sønderjylland: Schackenborg slotshave i Møgeltønder, Højer mølle- og marskmuseum, Emil Nolde museet i Seebüll, Trøjborg slotsruin, Draved skov, Gram slotspark og museet Ribes Vikinger d. 21.-22. august 1999	82